

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1990

UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING

LEIDEN 1990

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN
1990

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1990

UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING

LEIDEN 1990

ISBN: 90-73279-03-8

© Copyright Dirk van Eck-Stichting Leiden

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van foto-copy, foto-offset, microfilm of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van het bestuur der Dirk van Eck-Stichting.

Uitgave:

Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Secretariaat:

Rijn en Schiekade 44

2311 AL Leiden

Druk:

De Zijl Bedrijven, Leiderdorp

INHOUD

Voorwoord.....	9
Wijzigingen in de samenstelling van het bestuur.....	13
Financieel overzicht 1990.....	14
Een 'swaarwigtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden in de 18de eeuw, Anjo Roos.....	17
Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête, Jaak Slangen.....	49
Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960, Cor Smit.....	103
Twee opzienbarende vondsten, Jaak Slangen:.....	113
Het archief van de Jongerenbeweging verbonden met de FNV, Ijme Woensdregt.....	119
Overzicht van in de Jaarboeken opgenomen artikelen.....	123

STICHTING DIRK VAN ECK, opgericht 1 mei 1987.

BESTUUR

Drs. J.K.S. Moes, *voorzitter*

Drs. C.B.A. Smit, *secretaris*

Drs. M.H.A.C. Weevers, *tweede secretaris*

Drs. E.T. van der Vlist, *penningmeester*

Drs. H. Koek

Mr. T.N. Schelhaas

Drs. J. Slangen

E. v.d. Veen

Dr. B.M.A. de Vries

Drs. P.H.H. Vries

Th.P.F. Wortel

REDACTIE VAN HET JAARBOEK 1990

Drs. J.K.S. Moes, *eindredactie*

Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Drs. M.H.A.C. Weevers

Th.P.F. Wortel

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van 1991 wordt met belangstelling ingewacht door het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting. Bijdragen die na september worden ontvangen, kunnen eventueel pas in het Jaarboek van het daaropvolgende jaar verschijnen.

Stemadvieskaart van de SDAP 1931 afkomstig van Mw. J.J. Broekhuizen-Voskuil, via schenking van S. Broekhuizen thans in het archief van de Dirk van Eck-Stichting

VOORWOORD

Voor U ligt het tweede Jaarboek van de nog jonge Dirk van Eck-Stichting. Het is prettig te kunnen constateren dat het Jaarboek van 1990 dat van vorig jaar in ieder geval qua omvang overtreft. Hieruit blijkt, dat de actieve belangstelling voor de Dirk van Eck-Stichting en haar doelstellingen groeiende is. Ontwikkeling en groei blijken ook uit een meer passieve, maar net zo belangrijke interesse van het gestaag toenemende aantal donateurs: momenteel 72, hetgeen een toename betekent van bijna 60 % ten opzichte van vorig jaar. Het zijn met name deze donaties die de uitgave van het voorliggende Jaarboek mogelijk hebben gemaakt. Van een schenking door Mw. J.J. Broekhuizen-Voskuil van fotomateriaal betreffende de naamgever van de Stichting, kon in dit Jaarboek dankbaar gebruik worden gemaakt. Voor dergelijk materiaal houdt het bestuur zich altijd van harte aanbevelen!

Dankzij de uitvoerigheid van het huishoudelijke deel in het vorige Jaarboek, waarin onder meer de geschiedenis werd beschreven van de Stichting sinds haar oprichting, kan dit deze keer in bondigheid uitmunten. Natuurlijk wordt zoals te doen gebruikelijk kort verslag gedaan van bestuursmutaties en de wijze waarop de gedonateerde gelden zijn besteed, om vervolgens ruim baan te maken voor bijdragen aan de geschiedschrijving van Leiden en omstreken.

Helaas was het nog niet mogelijk om in dit Jaarboek meer aandacht te schenken aan de geschiedenis van de directe omgeving van Leiden, maar wellicht kan daar in de komende jaren verandering in komen. Net als in het vorige Jaarboek zijn de in dit Jaarboek opgenomen artikelen in een chronologische volgorde geplaatst. Ook nu weer getuigt de variatie van de opgenomen artikelen van de brede doelstelling van de Dirk van Eck-Stichting: de bevordering van de sociale en economische geschiedschrijving in het algemeen en die van de arbeidende klassen en de arbeidersbeweging in Leiden en omstreken in het bijzonder.

In het eerste artikel komt het verloskundig bedrijf in achttiende eeuws Leiden aan bod. Anjo Roos besteedt hierin ruim aandacht aan de situatie van de Leidse vroedvrouwen en licht daarmee een tipje van de sluier, waarin de Leidse vrouwengeschiedenis zich nog steeds ziet gehuld.

Het tweede artikel is een bijzondere bijdrage van Jaak Slangen, die een nadere toelichting behoeft. Hoewel er eigenlijk nog maar weinig aandacht aan werd geschonken, is 1990 een jaar waarin het bestuur van de Van Eck-Stichting een herdenking gepast acht. In de zomermaanden van 1990 was het honderd jaar geleden dat een bijzondere staatscommissie in Leiden haar werkzaamheden voor de zogenaamde arbeidsenquête verrichtte. Daarmee werden de barre sociale omstandigheden van de Leidse arbeidersbevolking voor het eerst duidelijk in het daglicht gesteld. Het belang van deze enquête kan nauwelijks worden overschat, maar er werd door geschiedschrijvers nog maar weinig uit deze rijke bron geput. De Dirk van Eck-Stichting wil aan deze aanleiding voor de herdenking van de Leidse arbeiders en hun gezinnen niet zomaar voorbij gaan. Dirk van Eck indachtig, wordt in dit Jaarboek daarom ruim aandacht besteed aan deze belangwekkende enquête. De redactie prijst zich gelukkig dat Jaak Slangen, bij uitstek deskundig op het terrein van de sociale geschiedenis van Leiden omstreeks de eeuwwisseling¹, gehoor heeft willen geven aan het verzoek over de arbeidsenquête van 1890 een gepaste bijdrage aan dit Jaarboek te leveren.

Cor Smit schreef het derde artikel over stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960. Het gaat hier vooral om een eerste inventarisering van stakingsactiviteiten, waarvan in een bijlage uitvoerig en systematisch verslag wordt gedaan. Met zijn bijdrage wordt een aanzet gegeven voor toekomstig onderzoek naar de geschiedenis van de Leidse arbeiders.

-
1. Zijn publikaties op dit terrein zijn onder meer: J. Slangen e.a. *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal cultureel werk*, Leiden 1982; J. Slangen, 'Communisten in Leiden aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. De Sociaal-demokratische Partij (SDP), afdeling Leiden van 1909-1914', in: *Leidsch Jaarboekje* 79 (1987); J. Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948). De peetvader van de Leidse sociaal-demokratie*, Leiden 1988; J. Slangen (red.) *J.A.N. Knuttel*, deel I: *Levensloop*, met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen, Leiden 1989.

Het leek de redactie zinnig om een overzicht op te nemen van de artikelen die in voorgaande Jaarboeken zijn verschenen. De toegankelijkheid van de publicaties wordt daardoor vergroot. Het eerste 'cumulatieve' overzicht van opgenomen artikelen treft U achterin dit Jaarboek aan.

Zoals U ongetwijfeld weet, beoogt de Dirk van Eck-Stichting naast de hierboven reeds genoemde doelstelling tevens materiaal veilig te stellen, dat van belang is of kan zijn voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken. Om ook verslag te doen van hetgeen op dit terrein werd bewerkstelligd, zijn naast de historische bijdragen aan dit Jaarboek tevens beschrijvingen opgenomen van twee interessante archieven die het afgelopen jaar voor de Leidse sociale en economische geschiedenis veilig zijn gesteld. Het gaat om het archief van de *Jongerenbeweging verbonden met de FNV* en het archief van de *Algemene metaalbewerdersbond, Afdeling Leiden*. Eerstgenoemd archief bevindt zich thans in het Leids gemeentearchief, terwijl het laatstgenoemde wegens het bredere belang ervan werd overgedragen aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, gevestigd te Amsterdam.

Het archief van de *Algemene metaalbewerdersbond* werd aangetroffen in 'Ons Centrum', een pand aan de Hooigracht te Leiden waar in de eerste naoorlogse jaren de kantoren van de PvdA en enkele belangrijke afdelingen van het NVV waren gehuisvest. Tot verbazing van Jaak Slangen, die het archief opspoorde en vervolgens veilig stelde, bleek het pand ook nog een andere verrassing in petto te hebben. U kunt er meer over lezen in zijn onderhoudende verslag.

Hoewel ik met deze laatste, enigszins mysterieuze aankondiging aan het einde ben gekomen van mijn voorwoord, hecht ik eraan mede namens de redactie van het Jaarboek Uw aandacht te vragen voor enkele rectificaties bij het vorige - eerste - Jaarboek. Ondanks de moeite die de redactie zich heeft getroost om het eerste Jaarboek zo zorgvuldig mogelijk samen te stellen, bleken daarin achteraf toch enkele onduidelijkheden te zijn geslopen.

Ofschoon het beslist niet de bedoeling was, dat A. Stikkelorum in zijn artikel 'De Leidse textiel spreekt' de indruk wilde wekken alsof de interviews waaruit hij citeerde alleen door hemzelf zijn afgenomen en bewerkt, kan dit bij lezers wel zijn gebeurd. Voor alle duidelijkheid

wordt erop gewezen dat hij als lid van de werkgroep Oral-history van de Stichting met zijn bijdrage de bevindingen ervan in 1989 vertolkte. Volledigheidshalve dient bij zijn artikel dan ook een extra voetnoot te worden gelezen, waarin expliciet wordt vermeld dat in het betreffende artikel ook uit het door Drs. J. Laurier, Mr. D.E. Krantz en Drs. R. Roetman verzamelde en bewerkte materiaal wordt geciteerd.

Verder bleek achteraf dat vermoedelijk door een onvolkomenheid bij het drukproces de foto van de medewerkers aan de studiedag 'Stof uit het Leidse verleden' A. van Steen niet volledig is afgebeeld. De eindredactie betreurt dit en verontschuldigt zich daarvoor, juist omdat zij een waardevolle bijdrage aan het succes van de studiedag leverde.

De laatste rectificatie betreft de titel van en de onderschriften bij de foto's uit het artikel van E.T. van der Vlist, "In goeder vreden ende borgerlijke eenicheyt": Leidse buurten in de zestiende eeuw'. De eerste illustratie, op pagina 45 van het Jaarboek 1989, betreft een zegelstempel van de buurt Priely. De tweede foto, op pagina 49, is een penning van de buurt de Vliet.

Ten slotte rest mij niets anders dan iedereen die een bijdrage heeft geleverd aan het tot stand komen van dit Jaarboek, hartelijk te bedanken.

J.K.S. Moes,
voorzitter

WIJZIGINGEN IN DE SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR

Naar aanleiding van besprekingen binnen het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting is in dit verslagjaar overgegaan tot een gewijzigde werkwijze. Besloten werd minder met het gehele bestuur te vergaderen en meer over te laten aan het Dagelijks Bestuur. Vanzelfsprekend kwam en komt het Algemeen Bestuur wel bijeen aangaande belangrijke beleidsbelissingen. Verder is het de bedoeling dat algemene bestuursleden meer gericht aangesproken worden voor bepaalde werkzaamheden en adviezen. Het een en ander drukt de vergaderlast voor deze bestuursleden aanzienlijk, terwijl anderzijds de stichting aan daadkracht heeft gewonnen. Minder vergaderen, meer doen is het motto.

Als Dagelijks Bestuur functioneerden in dit verslagjaar J.K.S. Moes (voorzitter), Th.P.F. Wortel (penningmeester), C.B.A. Smit (secretaris) en M.H.A.C. Weevers (tweede secretaris). Zij bewaakten de voortgang der lopende activiteiten, onderhandelden met de Wetenschapswinkel en diverse vakgroepen van de Rijksuniversiteit Leiden over mogelijke projectaanvragen, met de werkgroep Vrouwengeschiedenis Leiden en het Leidse Volkshuis over nieuwe activiteiten, onderhielden het contact met verwante verenigingen en stichtingen in Leiden, etc.

Helaas zag de heer Wortel zich in de zomer genoodzaakt zich terug te trekken als penningmeester. Gelukkig blijft hij wel beschikbaar als algemeen bestuurslid. Het bestuur is verheugd dat de heer E.T. van der Vlist zich bereid heeft verklaard de heer Wortel als penningmeester op te volgen.

Binnen het Algemeen Bestuur zag ook mw. H. van Dijk zich gedwongen haar bestuurslidmaatschap neer te leggen. Zij blijft echter voorlopig betrokken bij de stichting. Samen met B.M.A. de Vries, M.H.A.C. Weevers en J.K.S. Moes, vormt zij de redactiecommissie voor het op stapel staande boek Stof uit het Leids Verleden, dat naar het zich laat aanzien in het voorjaar van 1991 zal verschijnen.

C.B.A. Smit,
secretaris

FINANCIEEL OVERZICHT 1990

Financieel overzicht van 1 nov. 1989 tot en met 31 okt. 1990

INKOMSTEN

UITGAVEN

Saldi 1 nov. 1989	182,94	5. Stichtingskosten	61,-
1. Donaties	2850,-	6. Bestuurs- en	
2. Subsidies	3500,-	vergaderkosten	303,03
3. Publicaties	177,50	7. Subsidie	100,-
4. Rente girorekening	0,43	8. Activiteiten	
		- congresdag	1429,03
		- publicaties	1554,90
		Saldi 31 okt. 1990	3262,87

Totaal	6710,87	Totaal	6710,87
--------	---------	--------	---------

Toelichting

Ad 1.

Van de 72 donateurs van de stichting hebben in het afgelopen jaar 58 personen en instellingen bijgedragen aan bovenstaand bedrag.

Ad 2.

- Vereniging Oud Leiden	f 2000,-
- Frans Mortelmans-stichting (i.v.m. 'Stofboek')	f 1500,-

Bovendien zijn de volgende financiële tegemoetkomingen toegezegd:

- Vereniging Oud Leiden (i.v.m. 'Stofboek') f 3000,-
- Gemeente Leiden, Dir. Kunst & Cultuur f 3000,-

Ad 3.

Ontvangen door verkoop van de volgende publicaties:

- J. Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948). De peetvader van de Leidse sociaal-democratie*, Leiden 1988.
- J.K.S. Moes & C. Smit, *Voorlopige en beknopte bibliografie der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, Leiden 1989.

Ad 5.

De jaarlijks verplichte bijdrage aan het Stichtingenregister van de Kamer van Koophandel.

Ad 6.

Voornamelijk portokosten, kopieerkosten en zaalhuur.

Ad 7.

Wegens de geringe financiële draagkracht van de Stichting in januari 1990, kon slechts een symbolische subsidie worden verstrekt ten behoeve van de uitgave van J. Slangen, *J.A.N. Knuttel*, dl. 1: *Levensloop*, Leiden 1989.

Ad 8.

Nadat de Vereniging Oud Leiden een eenmalige 'start'-subsidie aan de Stichting verstrekke (zie 2), kon tot restitutie worden overgegaan van door de organisatoren voorgeschoten gelden ten behoeve van de congresdag 'Stof uit het Leidse verleden', gehouden op 2 juli 1989. Voorts werden kosten gemaakt voor de vervaardiging van de onder 3 vermelde publicaties.

E.T. van der Vlist,
penningmeester

EEN 'SWAARWIGTIGH AMPT'?
VROEDVROUWEN EN VROEDMEESTERS IN
LEIDEN IN DE 18de EEUW

Anjo Roos

In 1784 schreef Cornelis Terne, op dat moment in functie als stads-vroedmeester van Leiden, over de vroedvrouwen in Nederland: 'Hoe is het met de loonen en vaste inkomens der vroedvrouwen in veele dorpen en steeden gesteld? Slecht genoeg! Ja, veele vroedvrouwen moeten onder haar zwaarwichtig en noodzakelijk beroep, met oude vodden op de markt zitten, of andere slechte handteering [eenvoudige werkzaamheden] bij de hand neemen om aan brood te koomen'¹.

In dit artikel wordt verslag gedaan van een onderzoek naar het verloskundig bedrijf in Leiden in de 18de eeuw. Over de verloskunde in de 18de eeuw is al het nodige geschreven, maar een diepgaand onderzoek naar de omstandigheden waaronder vroedvrouwen en vroedmeesters hun werk verrichtten is nog niet gedaan. Het aanwezige bronnenmateriaal biedt echter de mogelijkheid om voor wat betreft Leiden dieper op de zaken in te gaan. Hierbij is gekozen voor de periode van 1720 tot 1807. Het beginpunt 1720 is gekozen omdat toen het Collegium ad Negotia Obstetriciae Artis in werking trad. Dit college moest beslissen over geschillen in verloskundige zaken, tussen vroedvrouwen, hun cliënten, doctores medicinae en chirurgijnen. Daarnaast hield het college toezicht op het stipt nakomen van de ordonnantie waarin van alles met betrekking tot het vroedvrouwenambt geregeld werd.

1. C. Terne, *Lucina, ontdekkende de waare oorzaaken der onkunde en onbekwaamheid van de meeste vroedvrouwen, binnen onze Republiek, zoo in sommige steden als in zonderheid op het platteland: en, de waare wegen en middelen aantoonende waar door men onze Republiek gemakkelijk zoude kunnen voorzien van welopgevoede, deugdzame en bekwaame vroedvrouwen* (Leiden 1784) 133.

Van dit college zijn onder andere de notulen, 'memoriaal en resolutien', bewaard gebleven, met een lijst van aangenomen leerlingen en vroedvrouwen die het examen behaald hebben. Ook is er een aantal (concept-)ordonnanties en reglementen overgeleverd. Vooral het memoriaal van het Collegium is een zeer directe bron, waarin vroedvrouwen via getuigenverslagen en verweren ook zelf aan het woord komen. Omdat het Collegium in 1807 ophield te bestaan, is dit jaartal gekozen als eindjaar voor de onderzoeksperiode.

Naast dit materiaal zullen de publicaties van twee Leidse vroedmeesters uit deze periode als bron gebruikt worden. Zij waren beiden stads-vroedmeester, lid van het Collegium en 'praelector' (opleider) van de vroedvrouwen. Het eerste werk is van Jacob Denys, gepubliceerd in Leiden in 1733: *Verhandelingen over het ampt der vroedmeesters en vroedvrouwen*; met aanmerkingen derzelve kunst raakende. Dit is een zeer levendig geschreven boek vol met anekdotes over verlossingen waarbij Denys werd ingeroepen, meestal nadat een vroedvrouw zichzelf niet meer in staat achtte de verlossing correct te volbrengen. De tweede publicatie, van C. Terne uit 1784, is hierboven reeds aangehaald.

Hoewel beide geschriften algemeen bedoeld zijn, blijkt er ook veel uit over de Leidse situatie. Aan deze publicaties kunnen niet alleen gegevens over de dagelijkse praktijk van de verloskunde in Leiden ontleend worden, er kan ook een beeld gevormd worden van de wijze waarop de Leidse vroedmeesters zich de ideale vroedvrouw voorstelden. Met behulp van deze bronnen, aangevuld met gegevens uit bijvoorbeeld de ondertrouwboekjes, kan het beeld dat in de literatuur over de verloskunde in Nederland in de 18de eeuw geschetst wordt, voor Leiden duidelijker worden. Het blijkt dat de 18de eeuw voor de verloskunde een cruciale eeuw geweest is, omdat een steeds verdergaande medicalisering en professionalisering optrad met vergaande gevolgen voor de diverse beroepsgroepen die zich met de verloskunde bezighielden. Een schrijnend voorbeeld van de gevolgen voor een van die beroepsgroepen, de vroedvrouwen, wordt door Cornelis Terne in bovenstaand citaat gegeven, hoewel het de vraag is of hij de zaken niet wat al te somber schetste.

Leiden in de 18de eeuw

Was Leiden in de 15de en 16de eeuw een bloeiende textielstad, in de 18de eeuw wordt Leiden meestal omschreven als een stad in achteruitgang. In 1622 waren er 44.745 inwoners, in 1749 nog 37.000, in 1795 was het aantal inwoners geslonken tot 30.955².

De stad werd nog wel steeds beheerst door de textielnijverheid, en was dus een industriële stad, maar de textielindustrie nam een steeds minder belangrijke plaats in. Uit een onderzoek in de belastingkohieren van 1749 is gebleken, dat 16,6 % van de huishoudens als arm aangemerkt kon worden. Oververtegenwoordigd in de groep van arme huishoudens waren alleenstaande vrouwen met of zonder kinderen (47,9 %). Zij vormden een kwetsbare groep³.

Het gemiddeld aantal kinderen per huishouden in Leiden was klein, 1,17 in 1749. Hun aantal nam wel toe: in 1808 waren het er 1,59. De gemiddelde grootte van het huishouden was in 1749 3,62 - waarbij dan ook inwonend personeel en dergelijke gerekend is. Belangrijk voor de uitoefening van het vroedvrouwen- en vroedmeestersambt is de veronderstelling dat de arme gezinnen van Leiden in een periode van economische achteruitgang waarschijnlijk hun kindertal beperkten door het toepassen van geboortebeperking⁴.

-
2. H.A. Diederiks, 'Inleiding', in: *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Red. H.A. Diederiks e.a. (Hilversum 1985) 9; D.J. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden', *Ibidem*, 87.
 3. H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in: *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Red. H.A. Diederiks (Hilversum 1985) 31-32.
 4. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren', 103.

De medische hiërarchie

In een in 1980 verdedigd proefschrift⁵ wordt een indeling naar status van de medische beroepen gegeven. Het hoogst aangeslagen werden de geneeskundigen of doctores medicinae. Zij werden gerecruteerd uit de gegoede burgerij en ontvingen een 'slechte opleiding, die zeer theoretisch was en waar praktisch geen klinisch onderwijs aan te pas kwam'⁶. Als tweede groep volgden de chirurgijns. Zij hielden zich bezig met de praktische (uitwendige) geneeskunde. Dit was een ambacht, en dus georganiseerd in gilden. De leerlingchirurgijns kregen een opleiding bij een meesterchirurgijn van ongeveer vier tot vijf jaar. Zij zouden afkomstig zijn uit de lagere en middenstand. Als derde en laatste groep kwamen de vroedvrouwen, die een laag aanzien hadden, en wier kwaliteit afhankelijk was van de opleidster en mate waarin men bereid was lering te trekken uit ervaringen. De vroedvrouwen hadden met chirurgijns te maken voor zover dit vroedmeesters waren.

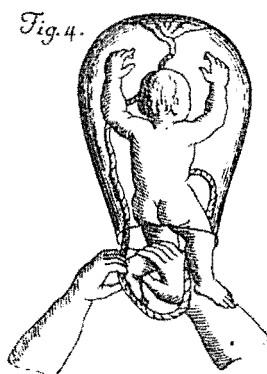
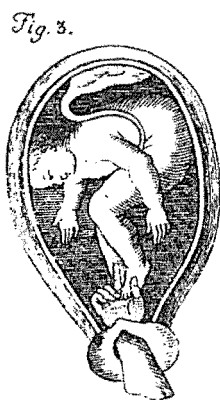
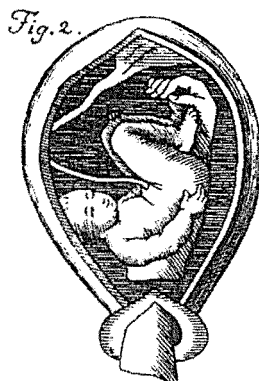
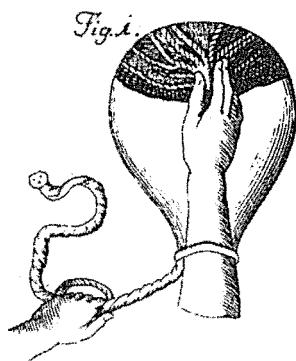
De taken van deze drie groepen werden in de loop van de 17de eeuw sterk afgebakend. Vroedvrouwen mochten geen instrumenten gebruiken, behalve de klisterspuit, noch medicamenten toedienen. Soms werd hen zelfs verboden om de kering op de voet te doen, een zeer belangrijke handgreep waarbij het kind in de baarmoeder werd omgekeerd en aan de voeten werd 'afgehaald'. Dit vereiste nogal wat kundigheid. Medicinae doctores deden geen verlossingen. Zij schreven hooguit geneesmiddelen voor, die de baring moesten versnellen of de pijn verlichten. In dit artikel wordt dan ook weinig aandacht aan hen besteed. De vroedmeesters deden zelfstandig verlossingen, of werden gehaald als een vroedvrouw zich niet meer in staat achtte de verlossing tot een goed einde te brengen.

Tussen deze groepen bestond een enorme concurrentiestrijd. De doctores wilden perse hun controlerende en adviserende taak behouden, de vroedmeesters wilden in ieder geval de winstgevende verlossingen bij de gegoede stand doen. Wat de vroedvrouwen wilden is niet zozeer

5. J.J. Klinkert, *Verloskundigen en artsen, verleden en heden van enkele professionele beroepen in de gezondheidszorg* (Alphen a/d Rijn/Brussel 1980).

6. *Ibidem*, 20.

Tab. II.

Afbeelding van een toepassing van de 'kering op de voet'. Uit: J. Dittrichts, *Spiegel der vroed-vrouwen* (z.p. 1691). U.B. Amsterdam.

bekend. Zij waren - althans zo komen ze in de meeste studies naar voren - het lijdend voorwerp van allerlei ordonnanties en reglementen en kwamen, voor zover bekend uit de literatuur, hier in Nederland nauwelijks tegen in verzet⁷.

In Nederland verschenen tegen het einde van de 17de eeuw ordonnanties om het vroedvrouwenambt te regelen. Hierin werd zeer minutieus vastgelegd wie in aanmerking kwam om de opleiding te volgen, wat deze inhield (theoretische lessen en stage bij een vroedvrouw), wanneer de leerling-vroedvrouw examen kon doen, hoe zij zich verder diende te gedragen en... hoeveel dit alles ging kosten. Ook voor de chirurgijns kwamen er ordonnanties over opleiding en dergelijke. De vergaande eisen die aan vroedvrouwen gesteld werden, zoals het dragen van korte nagels (om het breken van de vliezen te voorkomen), werden echter niet aan vroedmeesters gesteld. Het niveau van het onderwijs aan vroedvrouwen was in ieder geval zeer laag, waarschijnlijk vanwege de onderlinge tegenstellingen tussen vroedvrouwen, doctores en vroedmeesters en de concurrentiestrijd. Juist deze achterstand in het onderwijs werd een steeds grotere handicap voor de vroedvrouwen. Nieuwe technieken, bijvoorbeeld het gebruik van de verlostang, werden hen niet geleerd. Van de ordonnanties die in Leiden met betrekking tot het vroedvrouwenambt werden uitgevaardigd is een groot aantal bewaard gebleven. Dit biedt de mogelijkheid te onderzoeken welke specifieke eisen in Leiden aan de vroedvrouwen werden gesteld.

Waarschijnlijk is de samenwerking tussen vroedvrouwen en vroedmeesters in de loop der 18de eeuw steeds meer verslechterd, hoewel er ook auteurs zijn die menen dat dit in Nederland wel meeviel⁸. Shorter stelt dat tot 1750 de stadsvroedvrouwen beter geweest moeten zijn dan de vroedmeesters en dat de vroedmeesters in het opdoen van ervaring

7. Zie o.a. C. Dekkers, 'De kraamkamer als strijdtoneel', *Een tipje van de sluier, vrouwengeschiedenis in Nederland* 3 (Amsterdam 1983), en A. Geijl, 'Over de opleiding en maatschappelijke positie der vroedvrouwen in de 17e en 18e eeuw', *Medisch Weekblad* (1898).

8. G.J. Kloosterman, 'De verloskunde in Vrouw Schrader's "Memoryboek"', *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen* 11 (1984) 75.

erg op de vroedvrouwen hebben moeten steunen⁹. Er zou dus een omslag geweest zijn in de tweede helft van de 18de eeuw, toen de vroedvrouwen duidelijk in kennis, aanzien en mogelijkheden achterbleven bij de vroedmeesters. Von Wohlzogen Kuhr constateert dan ook dat aan het einde van de 18de eeuw de rijke dames zich door vroedmeesters lieten helpen¹⁰.

Werkomstandigheden van vroedvrouwen en vroedmeesters

Voor een beter begrip van de problemen waarmee degenen die zich in de 18de eeuw met de verloskunde bezighielden geconfronteerd werden, is het nodig iets dieper in te gaan op de omstandigheden waaronder vroedmeesters en vroedvrouwen hun beroep uitoefenden. Deze waren, zowel medisch als organisatorisch, heel anders dan tegenwoordig.

Complicaties kwamen vaker voor dan nu. Dit werd onder meer veroorzaakt door ondervoeding, die vaak gepaard ging met rachitis, Engelse ziekte. Hierdoor ontstond een misvormd bekken, dat een normale bevalling in de weg stond. Een ander verschil met nu zou zijn dat de geboorte van het eerste kind vaak veel later kwam, niet zelden wanneer een vrouw al 35 jaar was¹¹.

De vroedmeesters besteedden in hun geschriften voortdurend aandacht aan het behandelen van verkeerde liggingen. Stuitliggingen, aangezichtsliggingen, dwarsliggingen, uitgezakte navelstrengen en dergelijke waren complicaties waar men niet altijd raad mee wist. Vanaf het begin van de 17de eeuw werden veel boeken gepubliceerd met richtlijnen om 'onnatuurlijke bevallingen,' zoals bevallingen met complicaties genoemd

9. E. Shorter, *A history of women's bodies* (Suffolk 1982).

10. S.I. von Wohlzogen Kuhr, *De Nederlandsche vrouw in de tweede helft der 18e eeuw* (Leiden 1920) 127.

11. Shorter, *History*.

werden, met succes te beëindigen. Deze waren duidelijk ook voor vroedvrouwen bestemd¹².

Uiteraard verliepen de meeste bevallingen normaal. De taak van de vroedvrouw was het daadwerkelijk vaststellen van de zwangerschap en het begeleiden van de zwangere vrouw bij eventuele moeilijkheden. De bevalling vond plaats op een baarstoel of op een 'kort bed' (een aantal stoelen tegen elkaar aangeschoven), of op de schoot van een vrouw, de 'schootster'. De vroedvrouw was dikwijls in de weer met zalf en olie, om haar handen en de schaamdelen van de barende vrouw zacht en glad te maken. Ook werd er met behulp van een spuit olie in de baarmoeder gespoten, om de bevalling zo soepel mogelijk te laten verlopen. Het idee dat men bij een normale bevalling de natuur op zijn beloop moest laten, was nog niet in zwang. De vroedvrouw moest althans de indruk wekken dat zij zeer hard met de vrouw meewerkte.

De taak van de vroedmeester was het begeleiden en, later, het opleiden van de vroedvrouwen. Omdat hij wel instrumenten mocht gebruiken, werd zijn hulp ingeroepen bij bevallingen die de vroedvrouwen niet tot een goed einde wisten te brengen, vaak echter pas na lange tijd. Hij kon dan een kind dat in de baarmoeder was gestorven met behulp van zijn gereedschap verwijderen, zodat in ieder geval de moeder gespaard bleef.

Hoe de dagelijkse praktijk van het vroedvrouwenambt in Leiden was, kunnen we slechts indirect achterhalen via de gevallen die mis gingen en die gemeld werden bij het Collegium ad Negotia Obstetriciae Artis of werden afgehandeld door de vroedmeesters. Deze laatsten deden, in tegenstelling tot de vroedvrouwen, wel verslag van hun werkzaamheden.

12. Een uitgebreid overzicht van de medische geschiedenis van de verloskunde is te vinden in F.W. van der Waals, 'Doorbraken in de verloskunde', in: *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987). Over de opleiding van vroedvrouwen en vroedmeesters staat ook het een en ander vermeld, dit heeft echter alleen betrekking op de situatie in Amsterdam.

Het chirurgijngilde, de overheid en vroedvrouwen in Leiden

De overheid heeft steeds geprobeerd invloed te krijgen op de uitoefening van de geneeskunst. Al in 1392 werden er stadsdoktoren aangesteld. In 1441 werd voor het eerst vastgelegd aan welke eisen chirurgijns en barbiers (die in die tijd meer dan uitsluitend het kappersbedrijf uitoefenden) moesten voldoen. Ook in deze periode, in 1463, werd voor het eerst een stadsvroedvrouw aangesteld. Dit gebeurde op voorstel van twee chirurgijns, meester Philips Codde en meester Jacob Everts. Zij maakten zich zorgen over de problemen die zich voordeden bij bevallingen. Margriete Wechels werd aangesteld. Zij moest armen gratis helpen, rijken moesten betalen. De Leidse vroedvrouwen moest zij raad geven. Haar loon was hoog: jaarlijks zestien vaten accijnsvrij bier, acht el laken en een wedde van 6 pond Vlaams groot¹³.

In 1696 werd een examen ingesteld voor vroedvrouwen. Dit werd gehouden op de kamer van het chirurgijngilde, boven de Waag. Het examen duurde anderhalf uur, behandelde de gewone bevalling, waarover de vroedvrouw een half uur ondervraagd werd door de stadsdokter, en de bevalling met complicaties, waarover zij een uur werd ondervraagd door de vroedmeester¹⁴. In Leiden hadden zowel de vroedmeesters als de doctores een vinger in de pap waar het ging om het opleiden van vroedvrouwen. In Amsterdam had de taakverdeling tussen vroedmeesters en doctores waar het ging om de opleiding van de vroedvrouwen tot flinke ruzies geleid¹⁵.

In de periode rond 1700 (het jaartal is niet precies bekend) werd een reglement opgesteld, waarin de vroedvrouwen verplicht werden gesteld de lessen te volgen. Als zij niet kwamen, kregen ze een boete van zes stuivers, als ze wel kwamen kostte dit zes stuivers lesgeld. Leerling-vroedvrouwen moesten twaalf stuivers betalen indien zij de lessen ver-

13. D.E.H. de Boer, 'Het Leids medisch "netwerk" omstreeks 1465', *Leidsch Jaarboekje* 76 (1984) 69. Ik heb verder niet onderzocht hoe reglementen ten opzichte van de vroedvrouwen en de aanstelling van stadsvroedvrouwen zich vanaf die tijd ontwikkelden, omdat dit onderzoek zich beperkt tot de 18de eeuw.

14. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archieven der Gilden (AG), inv.nr. 396.

15. GAL, AG, inv.nr. 404.

zuimden. Leerlingen moesten zich inschrijven bij het 'Collegie', waarbij hier nog het Collegium Medicum van Leiden bedoeld moet zijn. Zij werden pas tot het examen toegelaten, wanneer zij gedurende twee jaar lessen hadden gevolgd en zestien verlossingen hadden gedaan. Ook de chirurgijnen moesten voortaan lessen volgen, 'opdat de goede gesontheit van de burgeren, poorteren en inwoonenden deser stede soo veel mogelijk is bevordert, [en] ervaren en bequame chirurgijns voortgeteeld mogen werden'. Opmerkelijk is dat in deze reglementen de boetes voor leerling-chirurgijns veel lager zijn dan voor leerlingvroedvrouwen, namelijk zes stuivers. De meesterchirurgijns betaalden maar drie stuivers boete bij verzuim van de verplichte lessen. De vroedvrouwen waren verplicht de lessen te volgen, omdat de dagelijkse praktijk zou uitwijzen dat niet zelden mensenlevens op het spel werden gezet door de onkunde van onervaren vroedvrouwen¹⁶.

Het Collegium ad Negotia Obstetriciae Artis

Aan het einde van de 17de eeuw was er nog slechts een begin gemaakt met de regulering van het vroedvrouwenambt. In 1719 schreven de stadsdoktoren een brief aan het stadsbestuur, waarin zij aandrongen op een betere verdeling van het werk onder de stadsvroedvrouwen, omdat arme vrouwen nogal eens werden verwaarloosd, en het voorkwam dat verlossingen niet naar behoren werden verricht. De klachten hieromtrent vonden volgens de doktoren hun oorsprong in de drukke bezigheden van de vroedvrouwen. Verder legden zij er nog eens de nadruk op, dat de vroedmeester gehaald moest worden bij moeilijke gevallen en dat de vroedvrouwen les gehad moesten hebben alvorens met de uitoefening van het ambt te beginnen¹⁷.

Uit deze brief blijkt dat er nog niet voldoende controle mogelijk was op naleving van de opgestelde reglementen. Tevens blijkt dat de stadsvroedvrouwen steeds belangrijker werden en dat zij het erg druk hadden. Waarschijnlijk komt dit door de verarming van de stad: steeds meer

16. GAL, AG, inv.nr. 312.

17. GAL, AG, inv.nr. 406.

vrouwen konden als gevolg daarvan alleen nog maar door de stadsvroedvrouwen geholpen worden, die arme vrouwen immers gratis moesten helpen.

In 1719 werd besloten dat er een Collegium ad Negotia Obstetriciae Artis moest worden opgericht, vanwege de vastgestelde onkunde der vroedvrouwen. Zitting hadden de voorzitter van het college van chirurgen, de vier stadsdoktoren en de stadsvroedmeester. Zij vergaderden iedere maand. In de reglementen stond dat vroedvrouwen moesten voorkomen wanneer dat werd gevraagd. Bij gewichtige besluiten moest het Collegium het stadsbestuur raadplegen, andere besluiten moesten de vroedvrouwen direct opvolgen¹⁸. Op dat moment was Jacob Denys als stadsvroedmeester in functie. Hij bleef aan tot 1741 en had door zijn functie grote invloed in het Collegium. Dit Collegium zat niet stil, want in 1725 werd een nieuwe, zeer uitgebreide ordonnantie afgekondigd, waarin alles met betrekking tot het vroedvrouwenambt tot in de details werd geregeld.

De ordonnantie van 1725¹⁹

In het eerste artikel van de ordonnantie wordt aangegeven waarom men overging tot een nieuw reglement. Veel 'onmagtige' vrouwen hadden behoefte aan hulp bij de bevalling. Omdat er een grote wanorde binnen het vroedvrouwambt was, werden allerlei zaken 'tot verligting van dit swaarwigtig ampt' opnieuw vastgelegd²⁰. De ordonnantie bestaat uit twee delen: in het eerste deel zijn de kwesties met betrekking tot in het bijzonder de stadsvroedvrouwen vastgelegd, het tweede deel gaat over het ambt van vroedvrouw in het algemeen, en betreft dus alle vroedvrouwen die in Leiden wilden werken.

1. Stadsvroedvrouwen

18. GAL, AG, inv.nr. 405.

19. Van deze ordonnantie is alleen een concept bewaard gebleven. Het zou kunnen, dat de uiteindelijke versie iets heeft afgeweken van het concept.

20. GAL, AG, inv.nr. 407.

Er werden vijf 'ordinaris'-stadsvroedvrouwen aangesteld, en vijf 'extra-ordinaris'-stadsvroedvrouwen, wat zoiets inhield als senior- en junior-vroedvrouwen. De stad werd in vier 'quartieren', wijken, verdeeld: twee waar drie, en twee waar twee vroedvrouwen actief waren. Het loon van een ordinaris-stadsvroedvrouw zou f 60,- per jaar bedragen.

Een extra-ordinaris moest aan een groot aantal eisen voldoen. Zo moest zij 'wettig gepromoveerd' - opgeleid - zijn in Leiden, twee jaar zonder opspraak het ambt hebben uitgeoefend, altijd de lessen van de stadsvroedmeester hebben gevolgd en een lijst kunnen tonen van de door haar met goed gevolg verlostte vrouwen. Om tot ordinaris te kunnen worden bevorderd, moest zij zich goed hebben gedragen tijdens de lessen. Verder was het aantal dienstjaren als extra-ordinaris bepalend.

Er stonden ook een groot aantal richtlijnen voor het op de juiste manier uitoefenen van het stadsvroedvrouwenambt in de ordonnantie. Een stadsvroedvrouw mocht nooit zomaar een vrouw in de steek laten. Zij moest voor een vervanger zorgen en goed verslag uitbrengen van de toestand van de barendes. Wanneer de twee vroedvrouwen van een stadswijk bezet waren, mocht de stadsvroedvrouw van de dichtstbijzijnde wijk niet weigeren te komen. Weigerde een vroedvrouw toch, dan moest zij f 1,- betalen aan de vroedvrouw die in haar plaats trad. Wanneer er complicaties optraden bij de bevalling, moest er bijtijds een andere vroedvrouw bijgehaald worden. Kwamen zij er samen niet uit, dan werd de stadsdokter van de betreffende wijk ontboden; daarna, indien noodzakelijk, de stadsvroedmeester. Overdag mocht een stadsvroedvrouw de stad niet uit zonder een vervanger aan te stellen. 's Nachts mocht zij de stad alleen verlaten met toestemming van het stadsbestuur. De boete op overtreding van deze laatste regel was f 25,-.

2. Alle vroedvrouwen

Reden voor het reglement voor alle vroedvrouwen in de stad was, dat men - ondanks de voorschriften voor stadsvroedvrouwen - toch nog verwachtte dat er fouten werden gemaakt, met name bij de verlossing van armlastige vrouwen, die op stadskosten hulp ontvingen. Men wilde eventuele vergissingen voorkomen door een andere ordonnantie te maken.

In de eerste plaats werd de toelating tot het ambt geregeld. Iedere toekomstige vroedvrouw moest geëxamineerd zijn door het Collegium, en dat examen kostte f 25,-. Onbevoegd het ambt uitoefenen werd beboet met f 10,-. In het derde artikel werd nauwkeurig omschreven welke vrouwen in aanmerking kwamen om het ambt uit te oefenen:

burgeresse van dese stad, reeds oud vijventwintig jaaren, dog niet boven de vijftig, lidmaat der gereformeerde kerke, bekend te zijn van goede naam en faam, wettig getrouwd of weduwe uyt een wettig huwelijk, kennende bequamenlijk leesen en schrijven; gezond, en sterk van ligchaam; hebbende de handen niet te groot, nogte vingers te kort; hebbende de konst geleert bij een wettig gepromoveerde vroedvrouw den volle tijd van twee geheele jaaren, welke vroedvrouw haare leermeesteresse reeds wettig die konst had geoefend ses volle jaaren, eer sij haar leerling begint te onderwijsen, sij sal moeten hebben gehaald selver ses kinderen onder opsig, en in het bijsijn van haare leermeesteresse, en daar omtrent al wat behoord wel verrigt; ook sal sij twee volle jaaren lang vlijtig en aandagtig hebben bijgewoond en waargenoomen de openbaare lessen die de stadsvroedmeester is gehouden te doen eens per maand, en verder van deselve te zijn onderweesen.

Vrouwen van buiten de stad, die het beroep al hadden uitgeoefend, moesten alsnog een examen doen. Mannen deden hetzelfde examen als vrouwen, maar betaalden meer boete indien zij het beroep onbevoegd uitoefenden. Als iemand eenmaal vroedvrouw was geworden, moest zij zich 'bequaam en nugtere gedragen', en de zwangere vrouw 'niet verbaasen, nog kleinmoedig maaken, door praat of gebeerden'. Vooral mocht zij de bevalling niet verhaasten door gebruik te maken van een in- of uitwendig middel waardoor de moeder, het kind, of beiden in gevaar zou kunnen komen. Dan volgt weer een aantal artikelen over het niet in de steek laten van barende vrouwen en tijdig raadplegen van collega's. Indien de vroedvrouw niets kon doen, moest zij de aanwezigen daarover inlichten, maar wel zonder de vrouw in barensnood te verontrusten. Wanneer niets lukte, mocht zij niet vertrekken zonder de vroedmeester te hebben gehaald, alles enkel en alleen tot heil van moeder en kind.

De hoogste boete kon een vroedvrouw krijgen wanneer zij de nageboorte had weggeworpen terwijl er iets aan mankeerde, zonder deze eerst aan een dokter te hebben laten zien. De aanwezige vrouwen en familieleden dienden te bepalen of de nageboorte compleet is. De boete hierop was vijftig gulden. Men vond dit zo belangrijk, omdat een vrouw,

bij wie de nageboorte niet goed was afgedreven, zeer zeker hoge koortsen zou krijgen of sterven. Een latere aanvulling op dit artikel meldt, dat dezelfde boete betaald moet worden als het kind wordt opgebakerd en te rusten gelegd zonder dat de aanwezigen hebben kunnen controleren of het iets mankeert en vooral of de navelstreng goed is afgebonden. In de laatste twee artikelen wordt bepaald dat vroedvrouwen geen andere instrumenten dan de klisteer mogen gebruiken, en geen andere middelen dan gewone olie. Ook wordt nog eens benadrukt dat alle vroedvrouwen de lessen moeten volgen.

Als we deze regels vergelijken met het reglement van rond 1700, valt op dat de boetes voor bijvoorbeeld onbevoegd verlossen en absentie van leerlingvroedvrouwen lager zijn, en ook dat er minder verplichte verlos-singen verlangd werden, namelijk slechts zes. De lagere boetes zouden wellicht verklaard kunnen worden doordat de vroedvrouwen in deze stad in achteruitgang steeds minder konden verdienen.

De invloed van stadsvroedmeester Jacob Denys

In 1719 werd de eerdergenoemde Jacob Denys benoemd tot stadsvroedmeester en onderwijzer van de vroedvrouwen. In 1733, na veertien jaar als stadsvroedmeester gewerkt te hebben, schreef hij een boek, *Verhandelingen over het ampt der vroedmeesters, en vroedvrouwen: met aanmerkingen derzelver kunst raakende*. Denys schreef zijn boek voor 'kunst-genooten', vroedmeesters en vroedvrouwen, maar ook voor andere geïnteresseerden. Zijn boek was vooral bedoeld als voorbeeld voor vroedvrouwen en anderen die maandelijks de lessen bijwoonden, of bijzonder onderwijs bij hem thuis kregen, zodat zij de raadgevingen die erin stonden 'in gelegendheid en verlegendheid [naar behoefte]' konden gebruiken. Hij was tot zijn arbeid gekomen overreed door aanhoudende verzoeken, maar ook omdat hij de ervaring die hij gedurende 27 jaar had opgedaan wilde doorgeven. Hij vond het verlossen van zwangere vrouwen een van de voornaamste takken van de heelkunst, omdat het leven van twee of meer

mensen er van afhangt, en het toch een dagelijks gebeuren is²¹. Het boek is een vrij onsystematisch geheel van vooral 'aanmerkingen', verhaaltjes over moeilijke verlossingen waarbij zijn hulp werd ingeroepen. Tussendoor worden losse opmerkingen gemaakt over het vroedvrouwenambt in zijn algemeenheid. Het belangrijkste doel van het boek is het doorgeven van ervaringen aan vooral vroedvrouwen, vandaar ook dat het in goed toegankelijk Nederlands is geschreven.

In de eisen die volgens Denys aan vroedvrouwen gesteld moeten worden, vinden we veel terug van hetgeen in de ordonnantie van 1725 staat. Hij vertelt ook over deze ordonnantie en geeft meteen een nadere toelichting op de bepaling dat vrouwen van boven de vijftig niet als leerlingvroedvrouw ingeschreven mogen worden: 'het nagt en dag opzitten verveelt haar ras; zij zijn meest slaperig'²². Hij vindt het zeer belangrijk dat de vrouwen die vroedvrouw willen worden zelf kinderen gehad hebben. Volgens Denys was dat in Leiden verplicht, hoewel in de ordonnantie daarover niets is terug te vinden²³.

Naast leeftijd en moederschap noemt hij nog een heleboel andere vereisten, die praktisch allemaal terug te vinden zijn in de ordonnantie. Hij gaat uitgebreid in op de geestesgesteldheid van de toekomstige vroedvrouw: zij moet niet droefgeestig zijn, niet 'lijdzzaam, meededoogende, niet praatagtig', niet dubbelzinnig aan dokter of familieleden antwoorden. De barende vrouw moet bij moeilijkheden liever niet teveel weten. Een vroedvrouw heeft volgens Denys niet meer nodig dan 'een zit, of legplaats, schootster, twee stooven, helpende vrouwen, vettigheden, sluitband, doeken, spuit, schaar, band en een clysteerspuit'²⁴.

De rol van het Collegium bij het invoeren en het doen accepteren van de ordonnantie was tamelijk belangrijk. Vlak na het invoeren van de ordonnantie speelde zich een negental zaken af voor het Collegium, waarbij deze ook zelf af en toe het initiatief nam om een vroedvrouw aan te klagen. Deze zaken handelden bijna allemaal over overtredingen

21. J. Denys, *Verhandelingen over het ampt der vroedmeesters en vroedvrouwen: met aanmerkingen derzelver kunst raakende* (Leiden 1733) 'voorreden'.

22. *Ibidem*, 291.

23. Mogelijk wijkt de bestudeerde concept-ordonnantie hier af van de uiteindelijke versie.

24. J. Denys, *Verhandelingen*, 295-296.

van de ordonnantie, bijvoorbeeld onbevoegd verlossen, verstoring van de lessen, absentiegeld dat betaald moest worden, een mishandeling en het verzuim van de plicht van een stadsvroedvrouw. Er moest meestal f 10,- boete betaald worden, een heel bedrag. Door deze acties maakte het Collegium de vroedvrouwen duidelijk dat er op hen gelet werd en dat zij zich aan de nieuwe ordonnantie moesten houden. Dat dergelijke klachten later in de 18de eeuw nauwelijks meer voorkwamen, zou er op kunnen wijzen dat de ordonnantie strikter werd nageleefd.

De vroedvrouwen: sociale achtergrond en aantal

Hoewel in de literatuur over vroedvrouwen regelmatig wordt vermeld uit welke laag van de bevolking zij afkomstig zouden zijn, op welke leeftijd zij hun beroep uitoefenden, hoeveel zij verdienden etc.²⁵, is nergens een duidelijke verwijzing te vinden waarop deze uitspraken gebaseerd zijn. Daar het Leidse materiaal wel de mogelijkheid biedt wat verder op deze vragen in te gaan, wordt in dit gedeelte een poging gedaan de sociale achtergronden van de vroedvrouwen wat verder bloot te leggen. In de notulen van het Collegium zijn lijsten opgenomen met namen van ingeschreven leerlingen, examendata en andere persoonlijke gegevens. Aan de hand van deze gegevens valt wel wat meer te zeggen over de sociale achtergronden van de vroedvrouwen dan tot dusver in onderzoeken over dit onderwerp gebruikelijk was. Tevens wordt ingegaan op het aantal stadsvroedvrouwen en wordt geprobeerd te achterhalen of hier de invloed van de afnemende aantrekkelijkheid van het beroep aan het einde van de eeuw uit valt op te maken.

Het aantal vroedvrouwen dat tussen 1710 en 1806 examen deed, bedraagt 81²⁶. Hoewel het Collegium pas in 1719 werd opgericht, werden

25. A. Geyl, 'Over de opleiding en maatschappelijke positie der vroedvrouwen in de 17e en 18e eeuw', *Medisch Weekblad* 4 (1898); Shorter, *History*; Dekkers, 'Kraamkamer'; Van der Waals, 'Doorbraken'.

26. GAL, AG, inv.nr. 317, *Memoriaal en resolutien van het Collegium ad Negotia artis Obstetriciae*, lijst afgenomen examens. De gegevens van vóór 1710 hierin zijn niet erg nauwkeurig en hier buiten beschouwing gelaten.

eerder afgenomen examens, en ook vroedvrouwen die al eerder begonnen waren zonder examen te doen ook genoemd.

Tussen 1710 en 1750 werden 44 examens afgenomen, dat is 54,3 % van het totaal. Duidelijk is te zien dat het aantal examens na 1750 minder wordt. De periode waarin de meeste examens werden afgenomen ligt tussen 1727 en 1730. In vier jaar tijd werden toen twaalf examens afgenomen. Het jaar met de meeste examens is 1750, toen er vijf vroedvrouwen geëxamineerd werden. Waarom er in 1750 veel examens werden afgenomen is niet duidelijk. Misschien dat de economische crisis die in die jaren in Leiden toesloeg meer vrouwen ertoe bewoog om een beroep te gaan uitoefenen? De periode 1727-1730 valt vlak na de nieuwe ordonantie. De hoge boetes die daarbij werden ingesteld om het onbevoegd verlossen tegen te gaan, zullen veel vroedvrouwen ertoe hebben aangezet het examen te doen en zich officieel te laten registreren.

De eerste man die het examen door het Collegium liet afnemen was Johannes Paschiense, in 1742. Van 1742 tot 1800 werden slechts zelden examens afgenomen bij mannen. Tussen 1800 en 1806 werden er daarentegen acht examens afgenomen, terwijl er bijna geen vroedvrouwen meer werden geëxamineerd. In totaal deden negentien vroedmeesters in Leiden examen.

Bij de vroedmeesters werd bijna nooit de leeftijd vermeld. Velen waren al chirurgijn, in Leiden of elders, en vond men het niet nodig leeftijd, woonplaats of echtgenote te vermelden. Dit gebeurde wel bij de vroedvrouwen, zodat de gemiddelde leeftijd bij het examen achterhaald kan worden. Van 42 van de 81 vrouwen is de leeftijd bekend. De leeftijd waarop zij gemiddeld met hun ambt begonnen was 33. Tot 1729 en vanaf 1780 wordt de leeftijd niet vermeld, zodat dit een gemiddelde is voor de tussenliggende periode. De leeftijd van 33 kan gemakkelijk verklaard worden, omdat vrouwen getrouwd moesten zijn en (waarschijnlijk) twee kinderen gehad moesten hebben.

Verreweg de meeste vroedvrouwen waren gehuwd, slechts zes vrouwen waren weduwe, één vrouw was hertrouwd. Dit betekent dat de vroedvrouwen niet in de belastingkohieren van 1749 terug te vinden zijn, omdat gehuwde werkende vrouwen daarin meestal niet geregistreerd staan. Het is wel een indicatie dat de vroedvrouwen niet behoorden tot

de meest kwetstbare bevolkingsgroep van Leiden, omdat deze gevormd werd door de alleenstaande vrouwen - een groot aandeel van de Leidse bevolking²⁷.

Met behulp van de persoonlijke gegevens die staan vermeld bij de inschrijvingslijsten van leerlingvroedvrouwen, zoals het adres en de naam van de echtgenoot, valt toch iets te zeggen over de sociale laag waaruit de vroedvrouwen afkomstig waren. Bij de meeste vroedvrouwen wordt de naam van de echtgenoot genoemd. Aan de hand van de ondertrouwboekjes is van 38 echtgenoten het beroep achterhaald. Hieronder volgt een overzicht van de beroepen die zij uitoefenden:

27. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren', 97, 102.

Beroepen van echtgenoten van vroedvrouwen 1718-1791

Groep	Beroep	Aantal	Klasse
Textiel	lakenwerker	7	I
	droogscheerder	3	
	greinwerker	2	
	rokjeswerker	1	
	rokjesreder	1	IV
	boezeldrapier (?)	1	IV
Bouw	baggerman	3	I
	timmermansknecht	2	
	metselaarsknecht	2	
Boekdrukkunst	drukkersknecht	1	I
Houtbewerking	kuiper	1	I
Kleding	kleermaker	1	I
	kleermakerknecht	1	
Metaalbew.	smit	1	II
Voeding	broodbakkersknecht	2	III
	brandersknecht	1	
	warmoezeniersknecht	1	
Warenhandel	brandewijnverkoper	1	IV
Onderwijs	schoolmeester	1	II
Overig	glazemakersknecht	1	I
	boegman	1	
	geen beroep	3	
Totaal		38	

Bij deze indeling is de stratificatie aangehouden die Diederiks heeft opgesteld aan de hand van de belastingkohieren van 1749²⁸. Hoewel deze cijfers veel meer over de 18de eeuw verspreid zijn, lijkt het toch zinnig hen te vergelijken met de verdeling van de Leidse werkende bevolking over statusgroepen in 1749.

Van de echtgenoten van de Leidse vroedvrouwen waren er vijftien werkzaam in de textielnijverheid, een percentage van 42,9 % (de drie gevallen waarin 'geen beroep' werd vermeld niet meegerekend). Dit is veel lager dan voor de gehele Leidse beroepsbevolking in 1749 (een gemiddelde van mannen en vrouwen)²⁹: 67,3 %. Ook valt op dat de meest armlastige groep onder de textielarbeiders niet vertegenwoordigd is, nl. de spinners.

Het aantal mannen dat ingedeeld kan worden in statusgroep I, de laagste groep, bedraagt 26, dit is dus 74,2 %. Dit getal is iets hoger dan het totale gemiddelde voor de Leidse bevolking in 1749: 68,3 %³⁰. In statusgroep II bevinden zich 2 echtgenoten, wat uitkomt op een percentage van 5,7 %. Het algemene Leidse gemiddelde bedraagt 4,9 %. In groep III kunnen we vier echtgenoten indelen, maar hierbij moet worden opgemerkt dat het steeds om knechten gaat. De beroepsstratificatie van Diederiks biedt geen mogelijkheid om knechten in te delen in beroepsgroepen. Het percentage binnen groep III is 11,4 %, hoger dan het Leidse gemiddelde dat 7,6 % bedraagt. In groep IV tenslotte vinden we drie echtgenoten terug, dus 8,6 %. Dit laatste getal is weer veel lager dan het gemiddelde voor de Leidse beroepsbevolking, dat 17,3 % bedraagt.

De rokjesreder uit dit rijtje zou eigenlijk niet meegerekend moeten worden omdat zijn echtgenote, Marijtje Steeneveld, pas met het vroed-

28. H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw', in: *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* 17 (Hilversum 1985) 59. Deze stratificatie is gebaseerd op het bedrag aan belasting dat de diverse beroepsgroepen moesten betalen. Er zijn zes klassen met een breedte van 721 centen. In de laagste klasse (I) - beroepsgroepen die tussen de 213 en 954 centen belasting betaalden -, vallen onder andere de meeste beroepsgroepen binnen de textielnijverheid.

29. *Ibidem*, 50.

30. *Ibidem*, 60.

vrouwenambt begon nadat hij was gestorven en zij was hertrouwd met een lakenwerker.

Aan de hand van deze indeling wordt de sociale afkomst van de Leidse vroedvrouwen iets duidelijker. Hoewel de laagste statusgroep beter vertegenwoordigd is dan het gemiddelde voor Leiden in 1749, valt op dat de textiel daarin een veel kleinere plaats inneemt, en dat van de textielarbeiders de meesten niet tot de laagste groepen binnen de textielnijverheid behoorden. Daarentegen zijn allerlei ambachten in de middengroepen goed vertegenwoordigd. De twee hoogste statusgroepen ontbreken, en groep IV is sterk ondervertegenwoordigd. De conclusie hieruit is, dat de vroedvrouwen niet tot de laagste klassen van de stedelijke samenleving behoorden, maar tot de kleine burgerij.

Aan de hand van de straatnamen die opgegeven worden, kan nagegaan worden of de vroedvrouwen in gedeelten van de stad woonden waar veel armen woonden, waar de belastingaanslagen in 1749 het laagst waren. Uit de periode tussen 1734 en 1796 zijn van vijftientig vroedvrouwen de woonadressen achterhaald en afgezet tegen de indeling die Tjalsma van Leiden heeft gemaakt naar aanleiding van het aantal armen en de hoogte van de belastingaanslagen per wijk³¹. Opvallend is dat elf van deze vroedvrouwen in arme buurten woonden, zoals de Kalvermarkt, de Middelstegracht of de Groenesteeg. Slechts één vroedvrouw, Lijsbet Wasteyn, woonde in een rijke buurt, hoewel op het randje: de Kloksteeg. Het wonen in de wat armere buurten kan geen gevolg geweest zijn van hun werk als stadsvroedvrouw, aangezien zij er al woonden voordat zij het ambt begonnen uit te oefenen. Het is zelfs mogelijk dat een vroedvrouw later naar een betere wijk verhuisde. Het is in ieder geval een aanwijzing dat de Leidse vroedvrouwen niet bepaald welgesteld waren en zeker niet tot de notabelen behoorden.

Van de vroedvrouwen die in Leiden werkzaam zijn geweest, werden er 49 in de periode tussen 1725 en 1806 stadsvroedvrouw. Zeventig procent van de vrouwen die examen als vroedvrouw hebben gedaan, werd uiteindelijk stadsvroedvrouw. Zij waren dan gemiddeld 39,2 jaar oud, en hadden dan zes jaar zelfstandig gewerkt. De oudste beginnende stads-

31. Tjalsma, 'Karakterisering', 32, 40.

vroedvrouw, Sussanna Teijken, was 59 jaar oud. Zij was een uitzondering, de leeftijden variëren verder van 29 tot 52 jaar. We zien dat het verloop toeneemt aan het eind van de 18de eeuw. Men was gemiddeld 17,5 jaar in dienst van de stad, maar het gemiddelde over de periode 1774-1806 is beduidend korter, 7,5 jaar. Marijtje Bekooy was degene die het langst als stadsvroedvrouw fungeerde. Zij begon in 1743 op een leeftijd van 32 jaar, als gewone vroedvrouw. In 1751 kwam zij in dienst van de stad en in 1759 werd zij bevorderd tot ordinaris. In 1793 stopte zij er mee, na 42 jaar stadsvroedvrouw te zijn geweest. Zij moet toen dus 82 jaar oud geweest zijn! Wat betreft de leeftijd van de Leidse vroedvrouwen kunnen we niet stellen dat het kromme oude vrouwtjes waren, zoals Geyl beweert³², maar wel dat veel vroedvrouwen de veertig al gepasseerd waren. Het feit dat zij het beroep zeer lang bleven uitoefenen wijst erop, dat het niet zo was dat het een zodanig laag aanzien had, dat men er mee stopte zodra het kon. Anderzijds kostte het heel wat aan inschrijf- en examengelden om vroedvrouw te worden, en moest men lang werken om dit weer terug te verdienen.

Het aantal vroedvrouwen dat tegelijkertijd in dienst van de stad was bedraagt vanaf 1725 tien: vijf ordinaire en vijf extra-ordinaire. Dat het tegen het eind van de eeuw moeilijker werd de vacante plaatsen op te vullen, blijkt uit een versoepeling van het toelatingsbeleid voor het ambt van stadsvroedvrouw. In 1780 wordt Johanna van Putten extra-ordinaris, ondanks het feit dat zij nog geen twee jaar gewone vroedvrouw is geweest. In 1781 wordt Elisabeth van de Erff extra-ordinaris, hoewel zij Luthers is. In 1791 wordt Kaatje Bekooy extra-ordinaris, hoewel zij nog geen twee jaar 'gepractiseerd' heeft. Vanaf 1794 zijn er nog maar vier extra-ordinarissen, vanaf 1797 ook nog maar vier ordinarissen.

Het werd steeds moeilijker de vacatures voor het ambt van stadsvroedvrouw te vervullen. Het aantal inwoners van Leiden was teruggelopen, en dat zal vooral invloed gehad hebben op het werk van gewone vroedvrouwen, die geen toelage van stadswege kregen. Zij werden geconfronteerd met een toenemende concurrentie van de vroedmeesters waar het rijke vrouwen betrof, terwijl arme vrouwen zich gratis lieten helpen

32. Geyl, Opleiding en maatschappelijke positie, 8.

door de stadsvroedvrouwen. Voor de gewone vroedvrouwen bleven alsmear minder klanten over. Op het moment dat zich minder leerlingvroedvrouwen aanmeldde, vond er ook minder doorstroming naar het stadsvroedvrouwenambt plaats.

De reactie van vroedvrouwen op de controle op de uitoefening van hun ambt

Nederlandse vroedvrouwen komen uit de literatuur in het algemeen naar voren als zeer passief. Het Collegium ad Negotia Obstetriciae Artis, in eerste instantie opgezet om hen beter te kunnen controleren en zeker in het begin als zodanig functionerend, werd echter al snel door de vroedvrouwen ontdekt om zichzelf in een steeds harder wordende concurrentiestrijd te beschermen tegen onbevoegd verlossende vroedvrouwen, niet betalende cliënten en vervelende vroedmeesters. In meer dan de helft van het aantal zaken dat zich in de periode 1719-1806 voor het Collegium afspeelde (in 37 van de totaal 63 zaken) traden zij op als aanklager en zij hadden dan grote kans om het gelijk aan hun kant te krijgen.

Zestien maal werden vroedvrouwen door andere vroedvrouwen aangeklaagd. Rond 1720 werden veel vrouwen en leerlingen er van beschuldigd onbevoegd te hebben verlost. Een voorbeeld van concurrentie tussen vroedvrouwen onderling die voor het Collegium werd uitgevochten, is de strijd tussen Agnietje Westerhout en Judith Paulus. De eerste beschuldigde de tweede ervan zonder toestemming de stad te hebben verlaten. Een beschuldiging die een vroedvrouw kon uitschakelen, omdat er een boete van f 25,- op stond! Judith Paulus werd schuldig bevonden, maar werd vrijgesproken door de burgemeesters³³. Samen met vroedmeester Trioen probeerde Agnietje Judith opnieuw te beschuldigen, nu van mishandeling van een vrouw. Judith kreeg hiervoor uiteindelijk een vermaning en reageerde een aantal jaren later door Agnietje te beschuldigen van het zonder toestemming verlaten van de stad. Agnietje werd veroordeeld tot f 2,- in plaats van f 25,- boete³⁴.

33. GAL, AG, inv.nr. 317, dl. 1, 8 april 1738.

34. Ibidem, 10 juli 1743.

Na 1750 komen dit soort beschuldigingen niet meer voor, maar aan het einde van de 18de eeuw speelde zich twee maal een zaak af waarin een leerling-vroedvrouw haar 'meesteresse' beschuldigde van slecht onderwijs³⁵. Het krijgen van goed onderwijs gaat immers een belangrijke rol spelen, om de concurrentie met de vroedmeesters aan te kunnen. Stadsvroedmeester Terne wordt dan door de vroedvrouwen ook van slecht onderwijs beschuldigd, maar wordt in eerste instantie niet veroordeeld³⁶.

Dat sommige vroedvrouwen moeite hadden met het verbod om medicamenten voor te schrijven blijkt uit de aanklachten: sommige vroedvrouwen overtraden deze regel. De echtgenoot van Helene Lamberts deed een verzoek om zijn vrouw een door hem uitgevonden pijnstillend middel te mogen laten toedienen. Dat werd niet toegestaan, omdat men het medicament niet kende, en het wel eens niet goed af zou kunnen lopen wanneer zoiets in handen werd gegeven van een onervaren vrouw³⁷. Een aantal jaren later werd zij door twee ambtgenoten aangeklaagd wegens het toedienen van pillen. Twintig jaar later was zij nog steeds in functie en werd opnieuw, nu door een vroedmeester, beschuldigd van het toedienen van medicamenten en het niet tijdig halen van een dokter.

Vanaf 1752 gaan vroedvrouwen hun cliënten die niet betaald hebben voor het Collegium dagen. Enerzijds is dit een indicatie dat de vroedvrouwen steeds meer in de gaten kregen hoe zij het Collegium konden gebruiken om er zelf voordeel mee te behalen, anderzijds zal de toenemende verpaupering van Leiden en de afname van het aantal verlossingen dat vroedvrouwen bij rijke vrouwen konden doen ertoe geleid hebben dat zij genoodzaakt werden alles in het werk te stellen om hun geld binnen te krijgen. Uit de betalingen waartoe de cliënten uiteindelijk veroordeeld werden, kunnen we een indruk krijgen van de inkomsten van de vroedvrouwen.

In 1752 leverde een veroordeling f 2,10 op, acht jaar later was dat f 2,-. In 1791 incasseerde een vroedvrouw slechts 30 stuivers, doordat Terne een verlossing had overgenomen en men de vroedvrouw niet meer wilde betalen. Dat gebeurde ook in het daaropvolgende jaar, maar toen

35. Ibidem, dl. 2, 13 maart 1799.

36. Ibidem, 10 maart 1784, 14 februari 1787.

37. Ibidem, dl. 1, 13 oktober 1729.

JACOBUS DENYS Ordinare Stads Chirurgyn, Operateur
vande steen-Vroed-meester, en Voorleefter ter Onderwyling
vande Vroed-vrouwe, binnen de STAD LEYDEN.

Gemeentearchief Leiden, prentverzameling nr. 49300.

kreeg de vroedvrouw f 5,-. Bij vier andere veroordelingen wordt het bedrag niet genoemd. Eénmaal mocht in termijnen betaald worden omdat de betreffende vrouw te arm was. In 1796 kwam het nogmaals voor dat een klant niet wilde betalen omdat de vroedmeester er was bijgehaald.

Duidelijk is te merken dat de concurrentie van de vroedmeesters aan het einde van de 18de eeuw de vroedvrouwen tot actie aanzet.

Opmerkelijk is dat de vroedvrouwen ook tweemaal overgingen tot collectieve actie om hun financiële positie te verbeteren. Zij protesteerden bijvoorbeeld tegen een regeling die hen verplichtte f 60,- te betalen aan de stad indien een vroedvrouw tot ordinaris benoemd wordt, door massaal te weigeren een functie als ordinaris te aanvaarden. Een betaling in termijnen werd geaccepteerd als oplossing van het probleem³⁸. Ook weerstonden zij met succes pogingen van hogerhand om de gewoonte van het 'leerlingengeld', dat leerling-vroedvrouwen aan vroedvrouwen betaalden, onder te brengen in een reglementering³⁹.

Het werk van de stadsvroedmeesters Denys en Terne

Omdat beide stadsvroedmeesters hebben gepubliceerd over hun werk, kunnen we een goede indruk kunnen krijgen van de dagelijkse praktijk van het verlossen van vrouwen door vroedmeesters en hun samenwerking met vroedvrouwen en doctores.

Uit het grote aantal gevallen dat Denys bespreekt in zijn boek, krijgt men de indruk dat er heel wat problemen waren bij het verlossen van vrouwen in en rond Leiden. Van de meer dan driehonderd situaties die hij bespreekt, zijn in het kader van dit artikel vijftig willekeurig gekozen gevallen nader bekeken, waarbij vooral is gelet op Denys' mening over het werk van de vroedvrouwen. De gevallen worden door Denys allemaal op dezelfde manier besproken: wanneer hij erbij geroepen werd, gegevens over de zwangere vrouw, waar zij woonde, de bevindingen van de vroedvrouw, zijn eigen bevindingen en zijn handelswijze.

38. Ibidem, 7 november 1725.

39. Ibidem, 17 oktober 1742.

De gemiddelde leeftijd van de vrouwen die Denys moest helpen was 32,3 jaar. Wanneer het een eerste kind betrof, was de gemiddelde leeftijd zelfs 34,4 jaar. We zien duidelijk dat vrouwen die op latere leeftijd hun eerste kind kregen, ook toen tot de risicogroepen behoorden.

Denys werd gemiddeld pas na 3,5 dagen gehaald, de vroedvrouw was dan dus al die tijd tevergeefs bezig geweest. Geen wonder dat slechts 10,5 % van de kinderen alsnog levend ter wereld kwam. Er kwamen soms wel drie vroedvrouwen aan te pas voordat Denys werd ingeroepen, bijvoorbeeld bij een vrouw van 42 jaar die van haar elfde kind moest bevallen. Er kwam een armpje voor. De eerste vroedvrouw merkte dit niet, de tweede arbeidde zonder succes met de uitgezakte arm en de derde handelde goed, maar noch een kering noch een hoofdverlossing lukte. De vroedmeester verlostte het dode kind uiteindelijk via de billen, waarbij het kind dubbelgevouwen ter wereld kwam, de billen eerst en als laatste het hoofd⁴⁰.

Denys was tegen het gebruik van instrumenten, alle gevallen die hij beschrijft loste hij op door keringen, 'dubbelde' verlossingen, of als hij zeker wist dat het kind dood was, door de oogkassen te doorboren. Er is een geval bekend waarbij een vrouw, die al negen dagen bezig was met de bevalling, niet langer door de vroedmeester geholpen wilde worden, omdat hij geen instrumenten wilde gebruiken. Uiteindelijk verlostte de vroedvrouw, dus zonder instrumenten, deze vrouw toch zelf⁴¹.

De maternale sterfte bij deze vroedmeester was 14 % - het is dus wel duidelijk dat hij alleen in zeer ernstige gevallen werd ingeroepen. In tegenstelling tot Cornelis Terne, maakte Denys daar nooit opmerkingen over. In zijn boek komt hij over als een zeer gedreven man die meeleefde met zijn patiënten en er alles voor over had het leven van de moeder te sparen.

De fouten die vroedvrouwen volgens Denys vaak maakten is het niet kunnen herkennen en niet goed behandelen van verkeerde liggingen. Hij meldt regelmatig dat vrouwen te ruw behandeld werden. Hij was tegen de toediening van 'innerlijke' middelen, waartoe veel vroedvrouwen

40. Denys, *Verhandelingen*, 483.

41. *Ibidem*, 391.

volgens hem 'zeer genegen' waren⁴². Wat bij veel vroedvrouwen problemen opleverde, was de verlossing door een kering op de voet. Niet altijd deden zij dit verkeerd, maar soms kregen zij het niet voor elkaar. Denys moet hier een specialist in zijn geweest, want 10 van de 50 kinderen werden zo door hem uiteindelijk verlost. Toch vond hij de verlossing via de billen beter, minder pijnlijk voor de vrouw en minder gevaarlijk voor het kind⁴³. Dat bij complicaties zijn hulp niet altijd nodig was, blijkt wel uit het enthousiaste verslag dat hij uitbrengt over de bevalling van een Siamese tweeling, die de tweede ingeroepen vroedvrouw tot een goed einde wist te brengen⁴⁴. Zijn kritiek op de vroedvrouwen lijkt redelijk en is opbouwend bedoeld. In 22 van de 44 op Leiden betrekking hebbende gevallen bekritiseerde Denys de vroedvrouw.

Aan de titel van het werk dat Cornelis Terne schreef valt al te zien dat zijn mening over het werk van vroedvrouwen heel wat minder gunstig was: *Lucina, ontdekkende de waare oorzaaken der onkunde en onbekwaamheid van de meeste vroedvrouwen, binnen onze Republiek, zoo in zommige steden als in zonderheid op het platteland: en, de waare wegen en middelen aantoonende waar door men onze Republiek gemakkelijk zoude kunnen voorzien van welopgevoede en bekwaame vroedvrouwen*. Terne was een 'verlicht' man en probeerde met zijn boek een discussie over de verloskunde aan te wakkeren. Hoewel het boek niet specifiek gaat over Ternes werk in Leiden, staan er wel veel voorbeelden uit de Leidse praktijk in.

Over zijn functie als opleider van de vroedvrouwen meldt Terne, dat hij zijn leerlingen twee maal per week bij hem liet komen, hun boeken liet lezen en uitgebreid ondervroeg. Met deze methode had hij veel succes: 'Altans door deeze arbeidzaam en moejelijke weg heb ik vrouwen tot het examen gebracht, waarvan ik vooraf durfde getuigenis geven, dat zij onbekwaam waren en voor geene onderzoeking opstuitte, die ook met zoodanige getuigenschrift van bekwaamheid zijn voorzien geworden, dat zelfs in 't oog van de regering liep'⁴⁵. Het onderwijs is dus belangrijker dan de aanleg van de vrouwen zelf. Daarom moet het

42. *Ibidem*, 118.

43. *Ibidem*, 514.

44. *Ibidem*, 200.

45. Terne, *Lucina*, 51.

onderwijs ook niet meer overgelaten worden aan vroedvrouwen, maar aan goed opgeleide vroedmeesters, die hun praktijkervaring hebben opgedaan in hospitalen verbonden aan de universiteit. Vroedvrouwen zijn dus blijkbaar niet geschikt voor die gewichtige post als leermeesteres⁴⁶.

De gegoede, rijke en aanzienlijke inwonsters van Leiden maakten al gebruik van vroedmeesters voor bevallingen zonder complicaties, hoewel zij de goede raad van deze heren toch niet altijd opvolgden, merkt hij op⁴⁷. Daarnaast was er volgens hem in Leiden een groot tekort aan goede vroedvrouwen, hetgeen ook wel blijkt uit de gegevens van het Collegium, hoewel in het memoriaal daar geen opmerkingen over gemaakt worden. Het was volgens Terne duidelijk dat er iets gedaan moest worden aan de concurrentiestrijd. Dat kon door vroedvrouwen beter op te leiden en vroedmeesters 'strengelijk te corrigeren' en een hoger loon te geven, zodat zij alleen nog maar in geval van complicaties ingeroepen zouden worden⁴⁸.

Vroedvrouwen gingen blijkbaar regelmatig tekeer tegen vrouwen die een vroedmeester wilden hebben: 'behoord gij ook al tot die vrouwen, die een vroedmeester willen hebben en de moode volgen, wat denkt gij dat vroedvrouwen ook geen kinderen kunnen halen?'⁴⁹. Hij klaagt, aan de hand van een vreselijk bloederig voorval, dat vroedvrouwen vroedmeesters alleen maar gebruiken om dode kinderen te halen, eerst de dokter halen en daarmee onder een hoedje spelen en vrouwen bang maken voor de vroedkundige hulp van vroedmeesters⁵⁰. Soms wilde de vroedvrouw wel een vroedmeester halen, maar mocht dit niet van de dokter⁵¹. In de lessen gedroegen de vroedvrouwen zich niet altijd even eerbiedig tegenover de vroedmeester. Stadsvroedmeester en praelector te Leiden Dieten 'kreeg het in zijn onderwijzen door de Leidsche vroedvrouwen zo bang, dat hij genoodzaakt was te zwijgen en zijn onderwijzing te staaken'⁵².

46. *Ibidem*, 153.

47. *Ibidem*, 26.

48. *Ibidem*, 70.

49. *Ibidem*, 18.

50. *Ibidem*, 8-17.

51. *Ibidem*, 104-105.

52. *Ibidem*, 46.

Door zijn opvattingen kwam Terne in botsing met de vroedvrouwen en doctores van Leiden. In december van het jaar 1786 durfde Anna van Abcoude praelector Terne ervan te beschuldigen dat hij het werk van haar had overgenomen terwijl zij vond dat zij het werk net zo goed verrichtte als de praelector. Hiervoor moest Terne Anna f 1,- betalen. Zij klaagde verder, dat Ternes lessen alleen uit scheldpartijen bestonden en dat hij de stadsdoctoren, leden van het Collegium, niet in staat achtte om een examen af te nemen. Het College wilde hierover vanzelfsprekend meer horen, waarop Anna nog twee vroedvrouwen bereid vond om te getuigen. Terne werd vermaand, maar verder werd de zaak doorverwezen naar het stadsbestuur⁵³. De klachten over de lessen van de vroedmeester bleven aanhouden. De vroedmeester probeerde zich te verweren, door op zijn beurt een klacht in te dienen tegen alle vroedvrouwen omdat zij de lessen niet zouden volgen als zou moeten. De vroedvrouwen werden hierop vermaand. Uiteindelijk dienden de vroedvrouwen op 14 november 1792 een klacht in tegen Terne, waarin hij werd beschuldigd van dronkenschap in de les en te laat komen. Hij werd berispt en in februari 1793 wegens wangedrag ontslagen⁵⁴.

De vroedvrouwen hadden in deze zaak waarschijnlijk alleen maar succes omdat ook de doctores, waarvan er immers vier zitting hadden in het Collegium, zich van Terne wilden ontdoen. Zijn opvattingen werden in deze tijd, althans in Leiden, nog niet geaccepteerd. Hij moet echter met zijn boek een grote invloed gehad hebben, want bijna al zijn ideeën over opleiding van vroedvrouwen en vroedmeesters werden uiteindelijk in de 19de eeuw uitgevoerd. Door de 19de-eeuwse auteur Geyl wordt hij veelvuldig en met instemming aangehaald. Hij heeft invloed gehad op de organisatie van het verloskundig bedrijf in de 19de en 20ste eeuw en waren zijn ideeën niet alleen maar negatief voor de vroedvrouwen, omdat hij ook voor een hogere beloning pleitte. Cornelis Terne heeft een rol gespeeld in de negatieve beeldvorming over vroedvrouwen.

53. GAL, AG, inv.nr. 317, dl. 2, 12 december 1786.

54. Ibidem, 6 februari 1793.

Samenvatting

Aan de hand van de bronnen over de vroedvrouwen en vroedmeesters van Leiden van die tijd kan het beeld zoals het uit de bestaande, algemene literatuur over de verloskunde in de 18de eeuw naar voren komt, enigszins genuanceerd en aangevuld worden. Zo kan met betrekking tot de Leidse situatie precies gezegd worden hoe oud de vroedvrouwen gemiddeld waren, wanneer zij begonnen met het uitoefenen van hun ambt, namelijk 33 jaar. Hun gemiddelde leeftijd kan op ongeveer 40 jaar gesteld worden. Hier verandert in de loop van de 18de eeuw niet veel aan. Wel blijven zij als stadsvroedvrouw steeds korter in dienst van de stad en leggen dus aan het eind van de 18de eeuw hun functie sneller neer. Het aantal mannen dat examen doet als vroedmeester neemt dan toe. Dit laatste wijst op een afnemende populariteit van het beroep van vroedvrouw, een beeld dat overeenkomt met hetgeen uit de algemene literatuur naar voren komt.

De Leidse vroedvrouwen behoorden niet tot de armoedigste groepen van Leiden. Zij waren veelal getrouwd met een ambachtsman uit de kleine burgerij en moesten relatief vrij veel geld en tijd over hebben voor hun opleiding.

De officiële eisen waaraan vroedvrouwen moesten voldoen, werden alle aan het begin van de 18de eeuw vastgesteld. Het toenemend belang dat men hechtte aan vooral het welzijn van vooral de moeder vormde een rechtvaardiging voor het tot in de details regelen van het vroedvrouwenambt in Leiden. Een ander argument dat hier een belangrijke rol speelde, was de verpaupering en de daarmee samenhangende verzwaring van de taak van de stadsvroedvrouwen. Het lijkt erop, dat de ordonnances niet op zichzelf de oorzaak zijn van een slechtere positie van de vroedvrouwen, maar het niet goed uitvoeren van de bepalingen daarin, zoals het punt van het onderwijs aan de vroedvrouwen.

De samenwerking tussen vroedvrouwen en vroedmeesters verslechterde in de loop van de 18de eeuw, met als dramatisch dieptepunt het ontslag van stadsvroedmeester Terne. Denys legde de verantwoording voor een goed verloop van een bevalling nog veel meer bij de vroedvrouw en wilde de vroedvrouw ook een handreiking bieden om zelf bevallingen met

complicaties te doen. Terne wilde de pathologie geheel aan de vroedmeesters overlaten. Dat de vroedvrouwen met succes actie tegen hem ondernamen, is in tegenspraak met beweringen dat vroedvrouwen passief waren. Hun mondigheid, die toeneemt in de tweede helft van de 18de eeuw, moet echter vooral gezien worden als een teken dat zij het steeds moeilijker kregen bij de uitoefening van hun ambt en alle middelen aangrepen om nog te redden wat er te redden valt.

Een 'swaarwigtig ampt', een 'hoogwigtig ampt', zo omschrijven de vroedmeesters en doctores het beroep van verloskundige in de ordonnanties. Daarmee wordt echter niet een hoge waardering van het ambt van vroedvrouwen mogelijk gemaakt, maar impliciet bedoeld dat zo'n belangrijk ambt niet geheel aan vrouwen overgelaten kan worden.

**SOCIALE VERNIEUWING ANNO 1890:
ARNOLD KERDIJK EN HÉLÈNE MERCIER
EN DE LEIDSE ARBEIDSENQUÊTE**

Jaak Slangen

'Sociale vernieuwing' is niets nieuws. Het is een oud cliché, afkomstig uit de koker van beleidsmakers en politici die ongewenste sociale veranderingen of bepaalde maatschappelijke structuren die zichzelf in de weg zijn gaan staan, signaleren en die naar hun hand willen zetten. Evenmin nieuw is de continu aanwezige dreiging waarbij de 'loosers' (door werkloosheid bijvoorbeeld) van het normale maatschappelijk verkeer worden uitgesloten. Bij aanhoudend slechte sociaal-economische omstandigheden vormen zich randgroepen die vroeger wel eens 'vierde stand', 'onvermogenen', of ronduit 'armen' werden genoemd (in onze tijd wordt gesproken van 'onderklasse'). Stormachtige veranderingen in het economische leven (door diepingrijpende technologische vernieuwingen) kunnen 'het leger der kansloozen' schrikbarend doen groeien en hun ieder uitzicht op verbetering van hun individuele levensomstandigheden ontnemen. Sociale ongelijkheid lijkt zich dan uit te kristalliseren in een onwrikbare maatschappelijke 'tweedeling'. De Britse politicus Benjamin Disraeli sprak in het midden van de vorige eeuw van 'the Two Nations'. Niet alleen in Engeland, maar ook in Nederland (zij het wat later) werd zulk een maatschappelijk onoverbrugbare kloof ontdekt. Voor sommige welgestelden betekende die tweedeling een onacceptabele kloof, maar ook een bedreiging van de maatschappelijke orde en dus een 'sociale kwestie' van formaat.

Afgelopen zomermaanden was het honderd jaar geleden dat een bijzondere staatscommissie voor het eerst grondig onderzoek deed naar 'de

maatschappelijke toestanden der arbeiders', in Leiden¹. Die groeiende interesse van parlementariërs en (in hun kielzog landelijk bekende publicisten) voor de woon-, werk-, en levensomstandigheden van de Leidse arbeiders was nieuw en ook hard nodig zoals aanstonds moge blijken.

Hoe in Leiden werd meegewerkt aan dit grootscheepse onderzoek (waarbij ik dankbaar gebruik heb kunnen maken van de correspondentie die bewaard is gebleven in het Algemeen Rijksarchief²) en op welke wijze de enquêtecommissie haar materiaal verzamelde, wordt in dit artikel beschreven. Daarnaast wil ik ingaan op de opzienbarende rol die twee geëngageerde buitenstaanders hebben gespeeld in de publiciteit rondom de uitkomsten van dit onderzoek. In zijn dubbelfunctie van én voorzitter van de Leidse onderzoekscommissie én redacteur van het *Sociaal Weekblad* was mr. Arnold Kerdijk hierin van cruciale betekenis. Hij en Hélène Mercier, die als enige vrouw aan hetzelfde blad was verbonden, braken een lans voor de noodzaak van sociale vernieuwing in Leiden. De eerste concrete resultaten zouden in de loop van de jaren negentig zichtbaar worden. Toendertijd moest het particulier initiatief het voortouw nemen bij gebrek aan beter, vandaag de dag is het juist de overheid die sociale vernieuwing aanmoedigt.

In vijf bijlagen zijn apart opgenomen: een lijst van schriftelijke reacties op de circulaire van 30 okt. 1886; idem op die van 21 mei 1890; een overzicht van de gehoorde getuigen in Leiden in de periode 21 juli - 21 augustus 1890; ter illustratie een kort interview met Jan van den Bos, 'zakjesplakker' en tenslotte een overzicht van artikelen die zijn

-
1. P.J.M. de Baar is dit 'jubileum' niet ontgaan. Vergelijk diens 'Leef- en werkomstandigheden arbeiders onderzocht', *Leidsch Dagblad* van 17 sept. 1990.
 2. Die schriftelijke reacties op de oproep van de parlementaire enquêtecommissie van 1886/1887 worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Jammer genoeg is het archief van de tweede enquêtecommissie van 1890/1892 (1894) verloren gegaan, maar gelukkig is de Leidse correspondentie gepubliceerd. Zij is opgenomen in het *Verslag van Staatscommissie van Arbeidsenquête. Derde Afdeling. Getuigenverhooren Leiden* (Den Haag 1890). Een exemplaar bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek, een ander in het Gemeentearchief Leiden. Nadere bijzonderheden over de Leidse enquêtecommissie zijn te vinden in het *Eindverslag der Commissie (...) aangaande de werkzaamheden der Staatscommissie, bedoeld bij de wet van 19 Januari 1890 (...)*, zooals die is gewijzigd bij de wet van 28 December 1891 (...), tevens behelzende de voorstellen, tot het doen waarvan het door die Staatscommissie gehouden onderzoek aanleiding heeft gegeven (Den Haag 1894).

SOCIAAL WEEKBLAD.

Redacteur: Mr. A. KERDIJK te 's Gravenhage.

ONDER MEDEWERKING VAN

Mr. H. GOEMAN BORGESIOUS, Mr. J. T. BUIJS, Mr. H. L. DRUCKER, G. EMANTS,
Mr. H. TER HAAR BZIJ, Mr. G. A. VAN HAMEL, J. C. VAN MARKEN JR., HET. MERCIER, Dr. J. TH. MOUTON,
Mr. B. H. PEKELHARING, Mr. H. P. G. QUACK, D. STIGTER, Dr. J. ZAALJER.

1891.

verschenen in het *Sociaal Weekblad* over de Leidse arbeidsenquête.

Kinderarbeid noopt tot parlementair onderzoek

Hoewel de Tweede Kamer bij de nieuwe grondwet van 1848 het recht van enquête verwierf, zou het toch nog tot de tweede helft van de jaren tachtig duren eer zij daadwerkelijk van dit middel gebruik ging maken. Zo verschenen in Nederland - in navolging van de geruchtmakende *Blue Books* van het Britse parlement en een Frans onderzoek naar de de arbeidsomstandigheden in de zijde-industrie - pas in 1887 de eerste parlementaire enquêteverslagen. Nu eens geen verslagen of rapporten over derden, maar interviews met mensen die het zelf aan den lijve ondervonden. In deze verhoren werden de uitwassen van het industrieel kapitalisme en de schrijnende dagelijkse praktijk van de 'sociale kwestie' onverbloemd onthuld.

Aanleiding tot de installatie van een parlementaire enquêtecommissie in oktober 1886 vormde de alom gevoelde noodzaak om na te gaan of het uit 1874 daterende 'kinderwetje' van S. van Houten wel voldoende effect sorteerde. Traditiegetrouw wordt met deze initiatiefwet het begin van de sociale wetgeving in Nederland ingeluid.

Dat had heel wat voeten in de aarde gehad, want voor een eerste aanzet tot een wettelijke bestrijding van de ergste uitwassen van de kinderarbeid moest de publieke opinie grondig worden bewerkt. Zo hield J.J. Cremer voordrachten. Diens *Fabriekskinderen. Een bede, maar niet om geld* (1863) speelt zich trouwens in Leiden af. Openbare brieven en adressen waaronder - opmerkelijk genoeg - ook een van een groep Leidse fabrikanten op instigatie van Samuel le Poole, moesten de 'druk op de minister opvoeren om een staatscommissie te installeren (1863)³. Dit gezelschap had zeven jaar nodig, maar was ook toen nog niet bij machte de minister unaniem te adviseren tot een wettelijk verbod op kinderarbeid. Daarop liet de minister het afweten, totdat de Tweede

3. Zie voor de rol van Samuel le Poole, de stuwende kracht achter de opstelling van het adres van de Leidse fabrikanten, en voor de inhoud van het adres: A.N. Molenaar, 'Het Leidsche Initiatief tot beperking van Kinderarbeid in Fabrieken. 1863 - 17 maart - 1938', *Leidsch Jaarboekje* 1939, 108-133.

Kamer de eer aan zichzelf hield en het initiatief van Van Houten honoreerde.

Naast een toetsing of het kindernet in de praktijk wel voldeed, kreeg de nieuwe enquêtecommissie tevens de opdracht de werksituatie in fabrieken en werkplaatsen te onderzoeken met het oog op de veiligheid en gezondheid van de arbeiders. Na de nodige voorbereidingen begon de commissie in januari 1887 met het eigenlijke werk: het afnemen van de eerste getuigenverhoren. Maar amper een maand later moest het onderzoek worden gestaakt. In verband met een grondwetsherziening werden beide Kamers ontbonden en daarmee verviel ook de legale basis van deze kamercommissie. Niettemin verscheen eind juli haar eindverslag. In de loop van dat jaar werd het materiaal in drie boekdelen uitgebracht. Daarin staan de getuigenverhoren uit Amsterdam (I), Maastricht (II), de vlasindustrie en Tilburg samen met het Eindverslag (III) afgedrukt⁴. Aan onderzoek naar de leef- en werkomstandigheden in de Groninger veenkolonien, Leiden en Twente, was deze commissie (op enkele eerste aanzetten na) niet meer toegekomen.

Vorbereidingen op de eerste enquête in Leiden

Toch had ze al enig voorwerk gedaan. Op haar oproep van 30 oktober 1886 om haar informatie te verstrekken over knelpunten rondom de kinderarbeid in Leiden had ze niet minder dan 21 brieven uit Leiden gekregen. Daaronder bevonden zich 8 organisaties die beweerden geen inlichtingen te kunnen geven, of volstonden met het noemen van mogelijke getuigen. Elf verenigingen konden de commissie wel verder wegwijs maken. Slechts één arbeider, de timmerman A. Bedier, bood zich uit eigen beweging aan voor de commissie te verschijnen [zie bijlage I]. Wat het aantal reacties betreft maakte Leiden stellig een veel betere indruk op de heren commissieleden dan vergelijkbare industriesteden in Zuid-Holland als bijvoorbeeld Delft. Mogelijk heeft dit kwantitatieve gegeven

4. Een fotografische heruitgave van de arbeidsenquête van 1887 (Sneek 1887), maar voorzien van inleidingen en annotaties verscheen onder redactie van Jacques Giele, *Een kwaad leven* (Nijmegen 1981).

een belangrijke rol gespeeld in de beslissing om juist Leiden in haar onderzoek te betrekken.

De kwaliteit van de Leidse reacties is evenwel van heel wisselend niveau. Verschillende verenigingen durfden, zoals gezegd, niet in te gaan op de vragen van de commissie en waren zo mogelijk nog terughoudender om iemand uit hun midden als getuige voor te dragen. Representatief voor deze categorie is wel het schrijven van de organisatie van Leidse fabrieksarbeiders 'Eendracht maakt Macht':

Dat onze Vereeniging bestaat uit fatsoenlijke gehuwde werklieden die ééns per maand bijeenkomen om onder aangenaam samenzijn nuttig bezig te zijn en zich maatschappelijk te ontwikkelen; de behandeling der sociale vraagstukken ligt geheel niet op onzen weg en is dus geheel uitgesloten even als de bespreking over personen.

Ze raadt de commissie aan contact te zoeken met 'de hoofden der fabrieken en andere instellingen van nijverheid alhier'⁵.

Veel informatiever daarentegen is de brief van de Leidse afdeling van de 'Nederlandsche IJzer- en Metaalbewerkersbond', een socialistische vakvereniging. In een zakelijke toon gaat ze puntsgewijs in op de vragen van de commissie. Ze houdt ook een uitvoerig pleidooi voor een verbod op vrouwenarbeid. Het verbod op kinderarbeid ziet ze graag opgetrokken tot de leeftijdsgrens van 14 jaar, 'tevens kosteloos en verplicht onderwijs'. Jongens van 14 tot 16 jaar zouden niet langer dan zes uur per dag mogen werken, die van 16 tot 18 jaar maximaal acht uur en voor volwassen mannen hoorde de arbeidsdag niet langer dan tien uur te duren.

De loonen invoeren naar evenredigheid der behoeften, dit moet de staat als plicht stellen aan alle industriële en werkbazen van welken aard ook, onder toezicht van Inspecteurs⁶.

-
5. ARA, 2.02.08 Tweede Kamer Arbeidsenquête, 1333 C 2, brief van P. Peters en D. van Zonneveld, president en secretaris van EMM, d.d. 17.11.1886.
6. ARA, Eadem, C 48, brief van W.F. Knotter en J.J. de Wolf, voorz. en secr. van de Leidse N.Y.M.B., d.d. 25.11.1886.

Eenzelfde teneur kende het schrijven van de 'Sociaal demokratise Jongelings Vereeniging 'Zege na Strijd' van enkele dagen eerder⁷. Vreemd genoeg ontving de commissie het verhaal van deze Leidse metaalbewerkerbond via de Haagse afdeling van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van F. Domela Nieuwenhuis. Hoewel de (Haagse) socialisten betwijfelden of het werk van de commissie wel zou leiden tot daadwerkelijk ingrijpen van de overheid in de 'sociale kwestie', verzamelden ze toch een grote hoeveelheid materiaal waarmee de heren enquêteurs hun voordeel zouden kunnen doen.

In Leiden had evenwel de voorzitter van de Leidse afdeling van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV), C.H. Kouw, zich het meest ingespannen. Liberale arbeidersverenigingen van uiteenlopende snit had hij aangezet deze uitzonderlijke circulaire niet onbeantwoord te laten. Enkele verenigingen wezen hem trouwens aan als vertrouwensman bij de commissie. Als een van de laatsten stuurde Kouw een omvangrijk documentatiepakket naar Den Haag.

In een begeleidend schrijven vertrouwde Kouw de commissie de volgende behartenswaardige zaken toe. Voor werklieden was het heel moeilijk inzicht te krijgen in de toestand op de verschillende fabrieken, omdat zij er geen toegang kregen. En voorzover het al lukt 'fabriekers' aan te spreken 'en zij bemerken met welk doel men hun uithoort, zijn ze zoo dicht als een potje'. Verder betwijfelde hij of de commissie veel wijzer zou worden van de hierboven ten tonele gevoerde vereniging van fabrieksarbeiders, 'om reden daar een meesterknecht van een der grootste fabrieken aan het hoofd der Vereeniging staat, en ik kan U de verzekering geven, dat dat altijd slechte vraagbakens zijn'. Kouw was sowieso erg sceptisch of de commissie wel bevredigende informatie uit arbeiders zou weten los te krijgen vanwege de hoge werkloosheid: 'want eenieder is bang iets te zeggen, uit vrees voor ontslag'⁸.

De brief van Kouw bevat drie bijlagen: de officiële reactie van het Leidse ANWV; een niet ondertekend stuk waarin een boekje wordt

7. Idem,⁶ C 8, d.d. 20.11.1886. Het stuk kent geen ondertekenaar en bevat een overzicht van de lange arbeidstijden van werkende jongeren in Leiden.

8. ARA, Idem, C 101, Brief van C.H. Kouw met 3 bijlagen, d.d. 20.12.1886.

opgedaan over 17 Leidse bedrijven⁹ en het relaas van een typograaf, een zekere 'Helvetius', waarin hij de wantoestanden in een zetterij en drukkerij aan de kaak stelt. Uit diens concrete beschrijving valt af te leiden dat het hier de onderneming van de firma E.J. Brill betreft. Durfden de typografen in hun brief niet één bedrijf bij naam te noemen dat een slechte reputatie genoot uit angst voor 'nadeelige gevolgen', maar drukten ze de commissieleden tegelijkertijd wel op het hart juist naar deze bedrijfstak grondig te onderzoek te doen¹⁰, de anonieme typograaf waagde tenminste een stapje verder te gaan.

Zoveel werk Kouw ervan had gemaakt, zo traag en laks reageerde de gemeente. Ruim een half jaar later stuurde de burgemeester een eerste, incomplete opgave van 79 fabrieken en werkplaatsen in zijn gemeente, overzichtelijk gerangschikt over een groot aantal rubrieken, zonder enige vermelding van noemenswaardige misstanden. Vermoedelijk had hij met engelengeduld zitten wachten totdat de Leidse ondernemers genegen waren de gevraagde informatie bij de secretarie in te leveren. Desondanks volgde later nog een aanvulling met 20 bedrijven¹¹. Dat het ook anders kon, daarvan getuigde onder meer het Leidse Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Twee bestuursleden van het Nutsdepartement hadden de hoofden van de lagere en herhalingsscholen geïnterviewd aan de hand van een eigen vragenlijst en de resultaten verwerkt in een uitvoerig verslag. Daarin noemden ze ook de namen van negen arbeiders (geen vrouwen) die naar hun mening voor een eventueel verhoor in aanmerking kwamen, maar niet die van hun onderwijzerszegsglieden¹². Al met al beschikte men medio '87 in Den Haag over

9. In dit overzicht wordt melding gemaakt van veel vrouwen- en kinderarbeid bij de Leidsche Katoenmaatschappij, terwijl weeskinderen beneden de 12 jaar iedere zaterdagochtend om 6 uur het kerkbriefje moesten rondbrengen bij de abonnees.

10. ARA, Idem, 1333 C 18, Brief van W.H. Kloos en M.H. Lem, van de Typografenvereniging 'Laurens Jansz. Coster', d.d. 24.11.1886.

11. ARA, Idem, 1341 V, Brief van de burgemeester van Leiden van 4 mei 1887.

12. ARA, Idem, 1332 B 27, Rapport van P. van Geer en Crommelin, bestuursleden van het Leidse Nutsdepartement, d.d. 21.2.1887. Hierin worden drie gevallen van ontduiking van de wet op de kinderarbeid vermeld. Het 'bosjes maken' op de tabakszolders stond zeer ongunstig aangeschreven. 'De jongens, aan dat werk geplaatst, verrichten, zoo het heet, den arbeid van den vader, die op denzelfden zolder werkzaam is en zijn dus in zijnen dienst'.

voldoende materiaal om Leidse getuigen op te roepen voor het eigenlijke onderzoek. Maar dat liet nog enige tijd op zich wachten.

Een nieuwe enquêtecommissie

In 1889 wist Ruys van Beerenbroek (in 1887 lid van de enquêtecommissie) een ontwerp-Arbeidswet door de beide Kamers te loodsen. Hierin waren nu ook bepalingen opgenomen ter bescherming van vrouwen en jongeren tegen overmatig en gevaarlijk werk. Volwassen arbeiders evenwel vielen nog buiten wettelijke regelingen, immers - zo meenden de heren politici - die konden best wel voor hun eigen belangen opkomen.

Medio januari 1890 besloot het parlement tot instelling van een nieuwe staatscommissie om de voortijdig afgebroken enquête van 1886 te voltooien. Tegelijkertijd werd haar opdracht verruimd door nu ook materiaal bijeen te garen over de sociaal-economische situatie van de arbeiders en over de verhoudingen tussen arbeiders en hun patroons. Of zoals het in het *Staatsblad* heette:

Onderzoek omtrent de maatschappelijke toestanden der arbeiders, omtrent de verhoudingen tusschen werkgevers en arbeiders in de verschillende bedrijven, en omtrent de toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en de gezondheid der werklieden, ingesteld door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890.

De leden van de Leidse commissie

In april 1890 werd de 13 leden tellende staatscommissie officieel geïnstalleerd. Zij kende drie subcommissies (afdelingen), elk bestaande uit 4 leden. Het 13e lid was algemeen secretaris. Iedere afdeling kreeg een adjunct-secretaris toegewezen die belast werd met het opnemen van het proces-verbaal van de getuigenverhoren. De drie afdelingen kenden ieder een beperkt werkterrein in Nederland dat correspondeerde met de territoria van de drie arbeidsinspecteurs die toezicht moesten houden op naleving van de arbeidswet van 1889.

Tot voorzitter van de enquêtecommissie werd Jhr. mr. W.F. Rochussen¹³, lid van de Raad van State, benoemd. De Derde afdeling waaronder Leiden zou ressorteren, werd voorgezeten door het 'radicale' Haagse kamerlid mr. A. Kerdijk die, zoals aanstonds moge blijken, goed ingevoerd was in deze problematiek. Verder maakten nog een Tweede Kamerlid, de 'gematigd katholiek' mr. M.J.C.M. Kolkman¹⁴, W.M. Visser, oud-directeur van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij, en de Leidse industrieel mr. S. Le Poole¹⁵, tevens lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland, deel uit van deze commissie. Met de benoeming van Le Poole die zich al sedert 1859 had beijverd voor het terugdringen van de kinderarbeid en mogelijk ook de auctor intellectuelis was van het adres van de Leidse fabrikanten uit 1863, versterkte de commissie haar interne deskundigheid. Le Poole was al jaren eerder door Kerdijk geprezen om zijn 'verdienstelijk apostelwerk' op dit terrein¹⁶. Als adjunct-secretaris fungeerde mr. W.H.J. Roijaards, schoolopziener in het arrondissement Rhenen. In een later stadium werd C.H. Kouw¹⁷, instrumentmaker bij de Sterrenwacht en voorzitter van de Leidse afdeling van het ANWV,

-
13. Rochussen mengde zich eenmaal in de discussie over de rol van de staat in de sociale kwestie. Uit een ingezonden stuk met als titel: 'Een leven zonder zorg als recht voor Allen' twee citaten: 'Neen, het berooven van de rijken deugt niet als middel om de toekomst der onvermogenen te verzekeren' en '... van den Staat kunt gij geen voorziening in uw materiele behoeften krijgen, dan ten koste van uw vrijheid, en dat zal aan het eind wederom zijn ten koste van uw welvaart' [*Sociaal Weekblad* 1891, 46-48].
 14. Mr. M.J.C.M. Kolkman (1853-1924), advocaat en notaris, had van 1884 tot 1908 en van 1916 tot 1924 zitting in de Tweede Kamer. Hij was van 1908 tot 1913 minister van Financiën [G. Taal, *Liberalen & radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980) 265].
 15. Toen Samuel le Poole (1834-1891) in 1891 overleed, werd tot zijn opvolger G.H. Emants benoemd. Kort voor het opstellen van het eindverslag in 1894 overleed evenwel ook Emants. Daarop bleef deze zetel vacant [*Eindverslag der Commissie (...)* 3].
 16. Vergl. Molenaar, 'Het Leidsche Initiatief', 127, die citeert uit Kerdijks 'De wet op den Kinderarbeid', *Vragen des Tijds* 1878, 106.
 17. Christoffel Hendrik Kouw (1844-1925) was vanaf 1876 tot 1921 custos mechanicus bij de Leidse sterrenwacht. In 1883 werd hij voorzitter van de Leidse afd. van het ANWV, in 1886 lid van het hoofdbestuur, waarvan zijn zwager B.H. Heldt voorzitter was. Tot en met de Eerste Wereldoorlog speelde Kouw een belangrijke rol in de Leidse arbeidersbeweging om tegen het eind van zijn leven te moeten meemaken hoe de sociaal-democratische arbeidersbeweging zijn liberale ANWV verdrong. Rond de eeuwwisseling werd hij al op zijn werk, maar ook daarbuiten geconfronteerd met de astronoom Anton Pannekoek, 'radencommunist' en pionier van de socialistische beweging in Leiden [Anton Pannekoek, *Herinneringen* (Amsterdam 1982) 83-85; *Leidsch Jaarboekje* 1925/1926, LXXVII-LXXXIX].

alsvertegenwoordiger van de Leidse liberale werklieden aan de commissie toegevoegd. Daarmee wilde zij stellig ook haar erkentelijkheid doen blijken voor de grote moeite die hij zich had getroost bij de voorbereidingen van deze Leidse enquête. Met Le Poole en Kouw in haar midden verzekerde de commissie zich van een behoorlijke Leidse inbreng.

Mr. Arnold Kerdijk (1846-1905)¹⁸

De drijvende kracht achter het Leidse onderzoek vormde het progressief liberale kamerlid mr. Arnold Kerdijk. Als zoon van een welgesteld joods koopman studeerde Kerdijk rechten in Utrecht. Door zijn vriendschap met B.H. Pekelharing raakte hij verzeild in het 'Comité ter bespreking der Sociale Quaestie'. Aanvankelijk keerde Kerdijk zich tegen het algemeen kiesrecht, omdat hij de arbeiders hiervoor nog niet rijp genoeg achtte. Maar in 1883 kwam hij tot de tegenovergestelde mening. Als eerste in Nederland schreef deze radicaal, die uit was op klassenverzoening, een biografie over Karl Marx (1879).

Intussen raakte Kerdijk door zijn baan als schoolopziener en als bijveraar voor volksonderwijs meer en meer overtuigd dat een effectievere wet op de kinderarbeid en een uitgebreide leerplicht de emancipatie van de arbeiders aanzienlijk zouden kunnen bevorderen. Daarnaast betoonde hij zich een vurig propagandist van de arbeiderscoöperatie. Met zijn zwager, de fabrikant J.C. van Marken, richtte hij in Delft een coöperatieve winkelvereniging op. Na een kort intermezzo als directeur van de Rijkspostspaarbank, werd Kerdijk in 1881 met een minieme meerderheid gekozen tot algemeen secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Uit hoofde van die functie, maar meer nog vanwege zijn deskundigheid op het vlak van het volksonderwijs en de problematiek van de kinderarbeid werd hij in januari 1887 door de parlementaire enquêtecommissie als getuige opgeroepen. In dat interview kreeg hij ruimschoots de gelegenheid zijn kennis, maar ook zijn progressieve ideeën

18. R. Vuurmans, 'Polak Kerdijk, Arnoldus', in: *Biografisch W rdenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSA) IV* (Amsterdam 1990) 160-163.

voor de commissie te etaleren¹⁹. Opvattingen die de meeste Nutsleden toch veel te ver gingen. Definitief breekpunt werd het verschijnen van het *Sociaal Weekblad* (1887), aanvankelijk bedoeld als orgaan van het Nut. Maar veel Nutsdepartementen konden zich niet verenigen met de inhoud van het blad. Daarop gaf de uitgever H.D. Tjeenk Willink het op eigen risico uit. Kerdijk bleef de eerste jaren de enige redacteur, maar wist wel een keur van medewerkers om zich heen te verzamelen, onder wie Hélène Mercier²⁰.

Na een raadslidmaatschap van enkele jaren in Amsterdam werd Kerdijk in 1887 in de Tweede Kamer verkozen. Tot 1901 zou hij een actief en gewaardeerd kamerlid blijven. Maar ook buiten de Kamer bleef deze energieke politicus nauw betrokken bij tal van nieuwe sociale initiatieven. Een van zijn geesteskinderen betraf de oprichting van een Centraal Bureau voor Sociale Adviezen, een ander de School voor Maatschappelijk Werk. Daarnaast was hij lid van de Centrale Commissie voor de Statistiek. In 1901 behoorde Kerdijk met M.W.F. Treub en H.L. Drucker tot de oprichters van de Vrijzinnig-Democratische Bond, maar zijn slechter wordende gezondheid dwong hem de politiek te verlaten. In 1904 maakte de vaak aan zware depressies lijdende Kerdijk een eind aan zijn leven.

Hélène Mercier (1839-1910)²¹

Als zesde uit een gezin van negen kinderen groeide Hélène Mercier op in een 'goed liberaal, goed christendommelijk' en degelijk burgerlijk milieu in Amsterdam. Haar vader, van beroep assuradeur, stierf al vroeg, zodat haar broers het bedrijf voortzetten. Lange tijd bleef ze financieel van haar familie afhankelijk, want toendertijd was het niet de gewoonte dat meisjes van gegoede komaf een opleiding volgden om daarmee in eigen onderhoud te voorzien. Ontevreden over het geestdodende milieu

19. Voor dit verhoor op 14 januari 1887: *Een kwaad leven*. Deel I Amsterdam, 337-357.

20. X. de Vroom, 'Sociaal Weekblad. Visies op sociale westie en vol sontwi eling. 1887-1900' [doct. scriptie] (Leiden 1988) 23-30.

21. Vergl. A. Simons, 'Helene Mercier. Een burgeres als andragoge' [doct. scriptie] (Leiden 1985).

besloot ze op haar 26ste alsnog een avondstudie te volgen voor onderwijzers. Van belang voor haar verdere ontwikkeling zijn de cursussen van de leraar klassieke talen Doorenbos. Kort voor haar examen ter verkrijging van de hoofddiakte werd zij langdurig ziek. Ruim tien jaar lang leidde ze een 'afschuwelijk machteloos bestaan'. Daarna was ze in zoverre hersteld, dat ze voortaan als schrijfster en vertaalster een bescheiden inkomen kon verdienen. In 1877 publiceerde ze het eerste artikel uit een reeks over 'de roeping der vrouw in de maatschappij' in *Vragen des Tijds*, bestemd voor een vrouwelijk lezerspubliek. Allengs verschoof haar belangstelling via de filantropie - in de 19e eeuw vormde liefdadigheid voor de gegoede burgervrouw eigenlijk de enige schakel tussen haar huiselijk leven en de maatschappij - naar de sociale problemen van haar tijd. Ze raakte in de ban van de idealistische socioloog Fouillée die een 'wetenschappelijke' filantropie propageerde.

Merciërs groeiende belangstelling voor de sociale kwestie werd verder gestimuleerd door twee nieuwe, zeer vruchtbare contacten. Circa 1880 raakte ze dik bevriend met de feministe en eerste vrouwelijke arts, Aletta Jacobs, die zich kort daarvoor in Amsterdam had gevestigd en rond diezelfde tijd ook met Arnold Kerdijk, één van de redacteuren van *Vragen des Tijds*. Kerdijk spoorde haar aan buitenlandse literatuur na te pluizen op constructieve bijdragen en nieuwe initiatieven ter oplossing van uiteenlopende sociale problemen. Met de slechte voeding en erbarmelijke huisvesting van arbeiders werd ze tijdens haar wandelingen met Aletta Jacobs door de Jordaan op indringende wijze geconfronteerd.

In deze jaren was Mercier ongelooflijk productief. Ze publiceerde tal van artikelen. De meeste werden later gebundeld onder veelzeggende titels als: *Over arbeiderswoningen* (1887), *Verbonden schakels* (1889), een vertaling en inleiding op H.O en S.A. Barnett's, *Uitvoerbaar Socialisme. Studiën over sociale hervorming* (1890), *Sociale droomen en daden* (1893), *Sociale schetsen* (1897). Met de introductie van deze buitenlandse (veelal Engelse) praktijkvoorbeelden binnen het kringetje van sociale vernieuwers, waarbij het *Sociaal Weekblad* één van haar belangrijkste spreekbuizen werd, werd ze een autoriteit op dit gebied en zeker ook een wegwijzer voor een jongere generatie vrouwen uit de burgerij die op zoek waren naar een nieuwe sociale omgeving.

Tezelfdertijd raakte Mercier ook nauw betrokken bij praktische initiatieven. In 1886 behoorde ze tot een van de initiatiefnemers van de Maatschappij voor Volksgaarkeukens. Het door haar naar het voorbeeld van Octavia Hill gepropageerde werk van gesalarieerde 'woning-opzichteressen' kreeg in 1896 navolging in Nederland. In dat jaar werkte ze mee aan de oprichting van de 'Bouwonderneming Jordaan', waarvan Kerdijk commissaris werd en waaraan twee woningopzichteressen werden verbonden. Hoewel Mercier inzag dat een verbetering van de materiële levensstandaard absolute voorwaarde was om bij arbeiders interesse op te wekken voor hogere geestelijke waarden, ging het haar toch vooral om hun zedelijke en culturele verheffing. Deze idealen kregen concreet gestalte in de stichting van 'Ons Huis' (1892), een 'volksacademie' in de Jordaan, waar Mercier opnieuw de stuwende kracht achter de schermen was. Samen met alweer Kerdijk en M. Muller-Lulofs bereidde ze eind jaren negentig met succes de stichting van de eerste 'sociale academie' in Nederland voor: de latere 'School voor Maatschappelijk Werk'. Tot haar dood in 1910 bleef haar invloed op beide instellingen groot.

Voorbereidend werk

Met voortvarendheid ging de commissie aan de slag. Evenals in '86 stelde ze een uitvoerige 'Lijst van vraagpunten' op waarin allerlei aspecten worden opgesomd die samenhangen met o.a. arbeid, huisvesting, (herhalings-) onderwijs en 'leerlingenstelsels', verzekeringen, loon- en arbeids-overeenkomsten, boetestelsels, verhouding werkgevers en arbeiders en hun oplossing van onderlinge geschillen en tenslotte de arbeidstijden en werkomstandigheden in de bedrijven.

Op 21 mei 1890 werd een circulaire plus vragenlijst aan verschillende Leidse organisaties en instellingen verstuurd. Het aantal reacties was iets groter dan in oktober '86 [vergl. bijlage II]. Enkele reageerden voor de tweede keer, zoals het ANWV met de bij haar aangesloten verenigingen. Sommige echter lieten niets (meer) van zich horen. Dat was onder meer het geval met de socialistische organisaties. Hadden ze misschien de felle antisocialistische Oranjefurie van februari 1887 niet weten te overleven? Er kwamen ook nieuwe reacties binnen. De Werkmansvereniging 'Nut en

Genoegen' sloot bij haar brief zelfs een verklaring in van de 'gezamenlijke stokers der gasfabriek' waarin dezen protesteerden tegen hun 'slavenleven' en 'één rustdag per week met een minimum-loon van 12 gulden' eisten²². De commissie kreeg verder een brief van de koopman P. Duijverman, een strijdbaar socialist en colporteur van *Recht voor Allen* die tevergeefs zijn ontslag bij de Stedelijke Gasfabriek had aangevochten en nu door de commissie gehoord wilde worden²³. Van belang was ook het schrijven van de Bank van Leening die de commissie op het spoor zou zetten van de wanpraktijken van particuliere pandjeshuizen die woekerwinsten maakten. Niet minder belangrijk was het voornemen van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst om alsnog een onderzoek te doen naar 'de huisvesting der arbeiders'. Jammer genoeg was het rapport nog niet voltooid op het tijdstip dat één van de rapporteurs, de stadsarchitect D.E.C. Knuttel, werd verhoord. Opmerkelijk is de paternalistische brief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken die de commissie niet veel nieuws wist te vertellen, maar haar wel voor misvattingen over loon en arbeidsduur wilde behoeden:

Loon noemt de Leidsche werkmans zijn vaste verdienste, wat hij overigens bijverdiend wordt niet als zoodanig beschouwd. Het eerste brengt hij wel geheel of gedeeltelijk aan zijne vrouw thuis; het laatste wordt (al bestaan ook hierop gelukkig uitzonderingen) te dikwijls uitsluitend voor eigen genoegens besteed. Daarentegen zal hij op de vraag hoeveel uren per dag hij werkt, ook den tijd, dien hij buiten de verplichte werkuren in de fabriek of werkplaats doorbrengt, opgeven²⁴.

De burgemeester kon ditmaal volstaan met een namenlijst van personen die z.i. in aanmerking kwamen om te worden verhoord²⁵. Daarnaast werd ook een openbare oproeping aangeplakt, maar: 'aan die uitnodiging (is,

22. Deze brieven zijn naar volgorde van binnenkomst gepubliceerd in het *Verslag van de Staatscommissie (...)* Leiden. Vergl. noot 2.

23. Vergl. Cor Smit en Jaak Slangen, 'Wantoestanden op de Stedelijke Lichtfabriek in Leiden in de jaren 19 en 1890?', case study t.b.v. de *Cursus Leidse Geschiedenis* van het Leidse Volkshuis.

24. Vergl. Bijlage II, no.2.

25. Deze lijst is niet gepubliceerd.

aldus Kerdijk) slechts door zeer enkelen voldaan²⁶. Men was trouwens verplicht aan een oproep gehoor te geven. Om een dagvaarding te voorkomen diende men per ommegaande post een bewijs van ontvangst te ondertekenen.

Ter voorbereiding van de verhoren bezocht Kerdijk (hij beschikte over een wettelijke volmacht), waarschijnlijk in gezelschap van een inspecteur van het stoomwezen, enkele fabrieken en werkplaatsen. Met zekerheid is hij poolshoogte gaan nemen in de fabrieken van Clos & Leembruggen, van J.C. Zaalberg & Zoon, van de Leidsche Katoenmaatschappij en uiteraard ook in de drukkerij van fa. E.J. Brill. In deze bedrijven voerde hij tevens enige oriënterende gesprekken met arbeiders.

In nauw overleg met de Griffie van de Tweede Kamer werden de zittingsdagen vastgesteld. De commissie mocht gebruik maken van de diensten van de stenografen, mits het reguliere Kamerwerk daaronder niet had te lijden. Het kostte de nodige moeite om een geschikte plaats in Leiden te vinden waar de commissie zitting kon houden:

Met minder dan vier vertrekken kon niet worden volstaan; één vertrek was vereischt voor de Afdeling tot het houden van verhoor, één voor de stenografen tot het uitwerken van de stenogrammen, één voor den adjunct-secretaris tot het aan de getuigen of deskundigen voorhouden van de door hen afgelegde verklaringen, en één als wachtkamer voor laatstgenoemden; en daarbij was gewenscht dat die vertrekken toegang gaven tot elkander, zonder zóó te zijn ingericht, dat wat in het ééne vertrek werd gesproken, in het andere werd opgevangen²⁷.

Welke lokaliteit Kerdijk en de zijnen in Leiden hebben gebruikt, heb ik zo snel niet kunnen achterhalen²⁸.

26. Kerdijk in een reactie op een ingez. brief van Hif, die de representativiteit van de gehoorde getuigen in twijfel trok ['De enquête-verslagen', *Sociaal Weekblad* 20 dec. 1890, 460].

27. *Eindverslag der Commissie*, 9.

28. Het *Leidsch Dagblad* (LD) is heel summier in haar informatie over het doen en laten van de enquêtecommissie. Mogelijk vanwege het feit dat de uitgever van het LD, de firma A.W. Sijthoff, eveneens een oproep had ontvangen. Misschien voldeed het oude Nutsgebouw aan de eisen van de commissie.

De verhoren

Op maandag 21 juli begonnen de heren commissieleden met het afnemen van de eerste verhoren. De burgemeesters van Leiden en Leiderdorp beten de spits af. Op de tweede dag kwam de heer Rochussen, voorzitter van de staatscommissie, een kijkje nemen en stelde ook enkele vragen, o.a. aan Emilie Knappert. Eén maand lang hield de commissie zitting, maar nooit meer dan 4 zittingsdagen per week. Per dag werden gemiddeld 7 personen ondervraagd. Het leeuwedeel van de vragen nam Kerdijk voor zijn rekening. Het vergde nogal wat energie en concentratie van de voorzitter en zeker veel vasthoudendheid. Sommige fabrikanten moest hij duchtig aan de tand voelen, eer zij schoorvoetend toegaven dat de toestand in hun bedrijf te wensen overliet. Bij enkelen stuitte hij op een muur van onbegrip. De meeste arbeiders bleven zeer terughoudend, terwijl sommigen niet datgene voor de commissie durfden te herhalen, wat zij Kerdijk eerder informeel hadden toevertrouwd tijdens diens bezoek aan hun bedrijf²⁹. Anderzijds werd Kerdijk wel eens van zijn stuk gebracht. Bij enkele verhoren van arbeiders kon hij zijn ontroering nauwelijks de baas blijven. Zo memoreert Pekelharing:

Herhaaldelijk tastte hij in de beurs, wanneer de eene of ander stumpert voor de commissie was verschenen, wiens holle kaken bewezen dat hij met vrouw en kinderen steeds op het randje van het bezwijken was³⁰.

Kerdijks vrijgevigheid schiep ook verwarring. Zelf verhaalde hij enigszins verbaasd hoe hij na afloop van een interview met een werkman, 'wiens persoonlijkheid een gunstigen indruk had gemaakt', hem aanbood de aankoop van een ledikant te financieren zodat diens kinderen (een jongen en meisje van 14 en 16 jaar), voortaan niet meer in één bed hoefden te slapen. De man twijfelde. Hij zou er eerst met zijn vrouw over spreken. Enkele dagen later kwam het bericht: 'zij konden het niet over zich ver

29. Zie bijvoorbeeld het verhoor met de wever W. Boudrij, [Vraag 2116 e.v.] en de discussie daarover tussen Zaalberg en Mercier in het *Sociaal Weekblad* van 4 april 1891, 152.

30. B.H. Pekelharing, 'Mr. A. Kerdijk', *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen* (z.p., z.j.) 247; geciteerd bij X. de Vroom, 'Sociaal Weekblad', 26.

LIJST VAN VRAAGPUNTEN

voor het onderzoek omtrent de maatschappelijke toestanden der arbeiders, omtrent de verhoudingen tusschen werkgevers en arbeiders in de verschillende bedrijven en omtrent den toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en de gezondheid der werklieden.

Wet van 19 Januari 1890 (Staatsblad n°. 1).

I.

- a. Aard van den arbeid in de verschillende bedrijven en bij de openbare middelen van vervoer.
Duur van den arbeid.
Rusttijden.
Overwerk.
Nachtarbeid.
Zondagsarbeid.
Loon, premieën en soortgelijke voordeelen.
- b. Arbeid van jongens en meisjes van 12 tot 16 jaren.
Arbeid van jongens en meisjes van 16 tot 18 jaren.
Arbeid van vrouwen.
Bijzondere redenen, waarom het werk van die verschillende personen juist aan hen is opgedragen.
Aard van hunnen arbeid.
Gevaren van bepaalde soorten van arbeid voor hunne gezondheid of voor hun leven.
Duur van hunnen arbeid, enz.
Loon.
- c. Lichamelijke, verstandelijke en zedelijke toestand van bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes.
Leeftijd, waarop de arbeid van kinderen zonder bezwaar kan beginnen.
In hoever en tot welken leeftijd bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes onderwijs hebben genoten en nog genieten.
Middelen tot bevordering van beoorlijkt schoolbezoek; behoefte aan wettelijke maatregelen.
- d. Invloed van het arbeiden van gehuwde vrouwen in fabrieken, werkplaatsen, veenderijen, enz. op den toestand van hare gezinnen.
- e. Huisvesting der arbeiders.

II.

- a. Opleiding van jeugdige arbeiders in en buiten de werkplaats.
Leerlingschap.
Fabrieksscholen.
- b. Verzekering of andere voorzorgen bij ongelukken, ziekten, ouderdom of overlijden.
- c. Verdere instellingen en maatregelen bij ondernemingen van nijverheid in het belang der arbeiders.
- d. Fabrieksreglementen.
Duur van arbeidsovereenkomsten; termijn van opzegging.
Boeten.
Uitbetaling van het loon.
- e. Verhouding tusschen werkgevers en arbeiders.
Redenen van minder gunstige verhoudingen.
Werkstakingen; hare oorzaken en gevolgen.
- f. Behoefte aan officiële organen voor de belangen der arbeiders.
Voorkoming, bijlegging en beslissing van geschillen tusschen werkgevers en arbeiders.

krijgen, een geschenk aan te nemen of schuld te maken³¹.

De meeste getuigen verschenen volgens een eerder vastgesteld schema. Zelfs het aanbod van de timmerman Bedier die zich als eerste spontaan had aangemeld in februari 1887, werd niet vergeten. In een enkel geval werd tussentijds nog een getuige opgeroepen, zoals bijvoorbeeld de timmerman H.G. Kloos, voorzitter van de Leidse afdeling van de SDB, die een incident uitlokte door het commissielid Kouw ervan te betichten dat hij socialistische arbeiders zou aangeven bij hun patroons. Ook de fabrikant, J.P. Rittershaus, kreeg op diens uitdrukkelijk verzoek de kans zijn visie uiteen te zetten. Enkele getuigen werden nog eens voor een tweede maal opgeroepen om een en ander te verduidelijken.

Na 18 zittingsdagen waren er 131 getuigen - onder wie 10 vrouwen - door de commissie verhoord, aan wie in het totaal 6632 vragen waren gesteld. Acht personen bleken niet te kunnen schrijven en moesten het procesverbaal met een kruisje ondertekenen.

Maatschappelijke achtergrond van de getuigen

burgemeesters: 2
gemeenteambtenaren: 4 (incl. Werkinr., Gasfabr. en Zoutkeet)
gemeentearbeiders: 5 (incl. Gasfabr.)
armenzorg: 6
gezondheidszorg: 4
onderwijzers en pedagogen: 12
fabrikanten en ondernemers: 23
kantoorbedienden: 1
meesterknechten, opzichters en werkbazen: 15
ambachtslieden: 18
fabrieksarbeiders: 31
fabrieksarbeidsters: 6
vertegenwoordigers arbeidersorganisaties: 4

31. *Kerdijk*, Bijlage V, no. 2, p. 423.

Kerdijk over de enquête-uitkomsten

Daarna brak de fase aan van de technische verwerking van de 131 interviews. Het drukken moest grotendeels worden uitbesteed aan particuliere berdjiven: de Staatsdrukkerij kon het gigantische werk niet aan, temeer doordat ook andere Afdelingen hun eerste onderzoeken hadden afgerond. Getuigen konden aanspraak maken op een gratis exemplaar van het proces verbaal van hun verhoor, mits ze die wens tijdig hadden kenbaar gemaakt. Amper twee maanden na de verhoren (op 23 oktober 1890) werd de eerste Leidse bundel aangeboden aan de Minister van Justitie³². Een maand later publiceerde Kerdijk zijn eerste artikel over de Leidse enquête in het *Sociaal Weekblad*. Maar hij waar-schuwde zijn lezers:

Als men de verhooren zelve heeft bijgewoond, komt men, bij de lezing ervan, telkens tot de opmerking, dat die lectuur slechts den halven indruk maakt: wat eraan ontbreekt, is het uiterlijk, de gansche persoonlijkheid van den getuige, de toon waarop hij sprak³³.

Er zouden nog zes grote samenvattingen, gelardeerd met eigen opinies, volgen³⁴, waarin hij steeds weer een ander deelgebied verkende [zie het overzicht onder bijlage V]. Een zeer arbeidsintensief karwei omdat hij alle verhoren moest navlooiën op die specifieke onderwerpen. Deze moeite moet evenwel hebben opgewogen tegen de publiciteit die deze over-zichten zouden krijgen: 'De lauwen moeten warm gemaakt, de onverschil-ligen tot belangstelling gewekt, de ongeloovigen tot beter oordeel gebracht worden'³⁵. Immers in het bewerken van de openbare mening zag Kerdijk

32. De oplage van de Leidse bundel bedroeg een kleine 1000. Het Ministerie van Justitie nam 500 exemplaren af, de overige waren vrij algemeen verkrijgbaar [*Eindverslag*, 6-7].

33. *Kerdijk*, Bijlage V, no. 3, p. 426.

34. De uitgever zag zich genoodzaakt het aantal pagina's van zijn tijdschrift te verdubbelen omdat 'deze overzichten (...) wellicht nergens beter op hun plaats zijn dan in dit blad' ['Bericht', *Sociaal Weekblad*, 3 jan. 1891, 1].

35. Dit vertrouwen in de mogelijkheden van de publieke opinie formuleerde hij al in 1874 bij de zich voortslepende onderwijskwestie [vergl. Simons, 52].

MR. A. KERDIJS.

één van de middelen om de oplossing van de sociale kwestie dichterbij te brengen.

Nachtarbeid op de Broodfabriek

In het eerste artikel stelde hij de nachtarbeid, de overmatig lange werktijden en het zondagswerk in het bakkersbedrijf aan de kaak. Met name de onthullingen over de Leidsche Broodfabriek sloegen in als een bom. De tot dan toe als een 'philantropische instelling' bekend staande NV bleek in haar keiharde concurrentiestrijd met de particuliere bakkers als eerste de zondagsrust te hebben opgeofferd aan ordinair winstbejag, dat de aandeelhouders en de directie jaarlijks 20 % aan tantièmes opleverde. De negatieve publiciteit bracht enkele commissarissen in grote verlegenheid. Eén van hen vertrouwde Kerdijk toe: "t Hindert mij geweldig, dat ik jaar op jaar mij zoo hoog dividend heb opgestreken ten koste van hetgeen ik nu voor het eerst door deze onthullingen vernam³⁶. Het in alle haast aantrekken van een vijfde bakkersploeg ging Kerdijk echter niet ver genoeg. In een apart stuk plaatste hij enkele maanden later nieuwe kanttekeningen bij deze beperkte 'hervorming' van de Broodfabriek. Hij knoopte er een beschouwing aan vast over de 'licht- en schaduwzijden' van de naamloze vennootschap³⁷. In 1892 viel hij over de zelfgenoegzame toon die commissaris De Loos in een brochure bij het zilveren jubileum van de Broodfabriek had aangeslagen. Alsof nu alles koek en ei was. De bakkers hadden voortaan jaarlijks tien zondagen vrij gekregen van de commissarissen. Kerdijk resumeerde:

Maar 't dunkt ons gerustelijk te mogen worden aangenomen dat die verbetering te danken is óf aan de enquête zelve, óf aan de daardoor opgewekte openbare mening³⁸.

36. *Kerdijk*, Bijlage V, no. 12, p. 107.

37. *Idem*, 105-107.

38. Kerdijk, 'Een zéér vrijmoedig zelf-getuigschrift', *Sociaal Weekblad*, 19 maart 1892, 108-109.

Woonellende

In zijn tweede grote overzicht stelde Kerdijk de huisvesting van de Leidse arbeiders aan de orde. Daarin publiceerde hij de uitkomsten van twee onderzoeken. Allereerst de conclusie van een studie van de Vereeniging tot verbetering der volksgezondheid te Leiden naar 'den toestand der woningen' uit 1867. Van de 2214 onderzochte huizen classificeerde zij volgens heel soepele normen 25,4 % (563) als voldoende, 36,3 % (804) als matig en 38,25 % (847) als slecht. Uiteraard bracht Kerdijk dit verslag met het haastig opgestelde rapport van Knuttel en de zijnen in verband. Zij hebben het Leidse huurwoningenbestand in drie rubrieken gerangschikt met de hoogte van de wekelijkse huurprijs als uitgangspunt. De eerste categorie woningen moest een huur opbrengen van f 0,50 tot f 1,25 en was bestemd voor 'sjouwers, opperlieden, bikkers, mindere fabrieksarbeiders'; de tweede een huurprijs van f 1,25 tot f 1,75, voor 'fabrieksarbeiders en werklieden' en de derde groep tenslotte, een huur van f 1,75 tot f 2,50, voor 'werklieden uit bouwambachten, bakkers, enz., alsook kleine ambtenaren'. Ze komen dan tot de volgende uitkomst, dat:

- a. de minste arbeiders *zeer slecht* [wonen], terwijl zij voor hetgeen zij ontvangen, in den regel te hoogen huurprijs betalen;
- b. de meer verdienende fabrieksarbeiders en sommige werklieden *redelijk*, vele nog *slecht*, terwijl zij te hooge huishuur betalen, behoudens enige uitzonderingen; en
- c. de werklieden in de bouwambachten en dergelijken *goed*, maar zij moeten dikwijls boven hun krachten gaan voor een behoorlijke huisvesting, of wel buiten het centrum van de stad [in Leiderdorp dat toen nog direct aan de Leidse singels grensde, J.S.] woning kiezen³⁹.

Vanzelfsprekend roerde Kerdijk de kwestie aan 'welke invloed groter moet worden geacht, die van de geaardheid der bewoners op den toestand hunner behuizing, dan wel die van de gesteldheid der woning op de wijze, waarop zij bewoond wordt'. Stadsarchitect Knuttel meende dat 'de menschen slordig zijn (...) omdat zij slecht wonen'⁴⁰.

39. Vergl. Bijlage II, no. 17.

40. Kerdijk, Bijlage V, no. 2, p. 422.

Gaf de Leidse burgervader als eerste getuige een veel te rooskleurig beeld, zijn ambtenaren waren heel wat kritischer. Anderen wonden er geen doekjes om en schetsten een en al doffe ellende. Kerdijk verbaasde zich dat in die twintig jaar de bouwverordening nog steeds niet herzien was. Om nog maar te zwijgen over het uitblijven van 'krachtige maatregelen' waar in 1867 al om gevraagd was. Intussen riep hij de de 'bevoorrechte ingezetenen' op geld beschikbaar te stellen 'opdat verdwijne wat ergerlijk is en bedroevend'⁴¹.

Een week later kwam hij nog eens terug op de 'laissez faire'-houding van de burgemeester. Hij hekelde diens inertie. In de tien jaar dat L.M. de Laat de Kanter burgemeester was had hij slechts eenmaal een eigenaar gesommeerd tot woningverbetering. Dan heet het: 'er zijn zóóveel van die woningen, dat het ondoenlijk zou zijn, daartegen krasse maatregelen te nemen'⁴². Hij had een voorbeeld kunnen nemen aan zijn Leiderdorpse ambtgenoot.

Voeding

Kerdijks derde overzicht behelsde de voeding der arbeiders, 'veeleer nog bedroevender' dan hun huisvesting. Opnieuw voerde hij de burgemeester ten tonele om te illustreren dat deze opnieuw in gebreke bleef. In Leiden bestond nog niet één verordening op welk voedingsmiddel dan ook. Geen wonder dat één van de getuigen kon meedelen: 'De melk is zeer slecht. (...) Er is bijna geen artikel dat niet vervalscht is'⁴³. De stadsgeneesheer verhaalde over de verkoop van rotte vis op de markt: 'Er is hier geen vischkeurder dat ik weet (...) maar een gewoon politieman kan zien dat die visch bedorven is'⁴⁴. Hij wilde wel toezicht op de levensmiddelen, maar huiverde voor de kosten. De Laat de Kanter toonde zich om een andere reden een tegenstander van een gemeentelijke keuringsdienst van waren. Het zou de kritische zin van de consumenten maar afstompen⁴⁵.

41. *Idem*, 425.

42. *Kerdijk*, Bijlage V, no. 5, p. 442.

43. *Kerdijk*, Bijlage V, no. 4, p. 436.

44. *Idem*.

45. *Idem*.

Een lichtpunt: verkorting van de arbeidsdag

Na deze sombere overzichten informeerde Kerdijk zijn lezers over een succesvol voorbeeld van arbeidstijdverkorting bij de textielfabriek van Zaalberg. Op veel Leidse bedrijven was een arbeidsduur van 11 à 12 uur nog heel gewoon. Zaalberg had echter begin '88 de arbeidstijd geleidelijk aan van 11½ naar 9½ uur teruggebracht zonder noemenswaardig productieverlies. Daar werd voortaan van 7 uur 's ochtends tot 7 uur 's avonds gewerkt (met twee pauzes van een half en een middagpauze van 1½ uur), waarbij de arbeiders min of meer hetzelfde bleven verdienen. Maar andere fabrikanten kon Kerdijk vooralsnog niet overtuigen⁴⁶.

Gebrekkige voorzieningen voor bejaarden

In zijn vijfde artikel sneed de redacteur van het *Sociaal Weekblad* de problemen van 'de oude dag' aan. Voorzover arbeiders die haalden, want op de Katoenfabriek en in de meeste drukkerijen waren nauwelijks vijftig plussers meer aan het werk. Oudere arbeiders met een lange staat van dienst werden op veel textielfabrieken met lichter werk aan de gang gehouden, maar de meeste arbeiders leefden in de waan van de dag: 'Verbetering is er, althans voor ons, toch niet te wachten'⁴⁷. Sommige bedrijven kenden wel gebrekkig geregelde pensioenfondsen, maar daarover hadden de ondernemers zeggenschap die zich tot niets verplicht voelden. Voor velen vormde het Minnehuis als eindstation een waar schrikbeeld. Deze instelling was trouwens in opspraak. Veel werklieden klaagden over de oneerlijke concurrentie die zij ondervonden van bejaarden die tegen een lager loon 'uit-werken-gaan'. Het euvel kon Kerdijk traceren bij één van de regenten, de fabrikant P. Fontein, die 'een paar oude mensen' in dienst had genomen om hen in een van zijn bedrijven 'uiterst licht werk, eigenlijk goed voor jongens' te laten doen⁴⁸. De gemeente kende

46. *Kerdijk*, Bijlage V, no. 6, p. 451.

47. *Kerdijk*, Bijlage V, no. 8, p. 2.

48. *Idem*, p. 3.

weliswaar een betere pensioenregeling, maar daar kregen de arbeiders bij opzegging van hun vast dienstverband hun gespaarde centen niet terug.

In zijn resumé wees Kerdijk op de geringe hoogte van de pensioenbedragen. Veel meer zorgen maakte hij zich over het feit dat een financiële regeling van de oude dag vooralsnog een willekeurige gunst was van een welwillende werkgever, in plaats van een recht van de arbeider. Bemoeiend vond hij evenwel dat het merendeel van de gehoorde ondernemers zich uitspraken voor een wettelijke pensioenregeling en in feite ook voor een ziekteverzekering. De wetgever kon zich te zijner tijd op de Leidse enquête beroepen, als zij daarvan tenminste werk wilde maken.

Vrouwenarbeid

Kerdijks laatste twee artikelen handelen over de Leidse fabrieksarbeidster. Een heikel thema, want als de schriftelijke reacties de commissie iets moeten hebben duidelijk gemaakt, dan was het wel de bijna eensluidende afwijzing van vrouwenarbeid.

In het eerste stuk liet hij zien dat bij de meesten overwegingen van morele aard speelden: door haar werk buitenshuis verwaarloosde de moeder haar gezin, terwijl fabrieksmeisjes 'verwilderden'. Anderen zagen in vrouwen, evenals in bejaarden, ook een geduchte concurrentie op de arbeidsmarkt. Algemeen erkende men de bittere noodzaak dat vrouwen het gezinsbudget moesten aanvullen. Vrouwenarbeid kwam veel voor in de textielindustrie. Bij Clos & Leembruggen werkten 150 vrouwen en meisjes op een totaal van 208 arbeidskrachten. Op de Katoenfabriek waren van de ruim 800 mensen die er werkten, 207 vrouwen. Bij Krantz en Zaalberg werden getrouwde vrouwen principieel geweerd. In sommige kleinere bedrijven, zoals op bleekerijen, kwam ook veel vrouwenwerk voor. Minder zichtbaar was het 'uit-schoonmaken-gaan', maar dat werd door veel getuigen als minder bezwaarlijk gezien dan het 'zedelose' fabriekswerk.

In zijn laatste overzicht ging Kerdijk meer specifiek in op het fabrieksmeisje. Aan de hand van cijfermateriaal liet hij zien dat van de 302 meisjes die van 1886 tot 1890 de openbare lagere scholen voor 'onvermogenen' hadden verlaten, bijna 79 % (238) geen getuigenschrift konden

overleggen; ruim 40 % (121) de school verlieten vóór hun twaalfde jaar tegen nog geen 7 % (21) die langer bleven dan hun twaalfde jaar⁴⁹. Zoals valt te verwachten was de verschijning van een fabrieksmeisje op één van de herhalingsscholen een zeldzaamheid. Een gunstige uitzondering vormde de 'Christelijke Fabrieksschool van mej. M.A. de Vriese' (1867), maar hier lag het accent toch vooral op het voorlezen uit de bijbel en het leren handwerken. Bovendien werkten veel fabrikanten, met uitzondering dan van de Gebr. Van Wijk en Le Poole, niet mee: regelmatig overwerken weerhield de meisjes van geregeld schoolbezoek. Het lukte Kerdijk evenwel niet om harde bewijzen te vinden dat werkgevers hiermee de pas van kracht zijnde arbeidswet overtraden. Vol lof daarentegen was hij over het nieuwe experiment van Emilie Knappert die in de kort daarvoor opgerichte 'Inrichting voor Fabrieksmeisjes' naar Engels voorbeeld het meer op de persoon gerichte clubwerk introduceerde.

Kerdijks analyse van de vrouwenarbeid ondervond scherpe kritiek van de feministe Wilhelmina Drucker. In een provocerende reactie stelde zij dat in zijn verslag twee belangrijke zaken ontbraken: de thuisarbeid en een 'statistiek omtrent verwaarloosde gezinnen'. Had Kerdijk maar thuiswerksters geïnterviewd, dan zou 'een rilling gaan (...) door den lande'. Ondanks dit manco kon zij de Leidse enquête niet anders lezen dan één groot pleidooi voor de vrouw op de arbeidsmarkt. Blijven de armoede en misstanden binnen het huisgezin buiten de openbaarheid, 'wat op de fabriek voorvalt, komt naar buiten'. Immers 'voor elke maatschappelijke kwaal is genezing, zoo wij haar slechts kennen'. Bovendien zijn vrouwen in de fabriek makkelijker te organiseren en leren ze daar, hoe gebrekkig ook, lezen en schrijven. Vervolgens zette ze zich af tegen al die zorgen om de zedelijkheid van de arbeidster: 'Eilacy! Waar armoede heerst is geen zedelijkheid. *De vrouw is arm.*' En zich beroepend op een Amerikaans rapport en eigen praktijkervaring concludeerde ze: 'Niet genoeg kan het dan ook worden herhaald: het verbod tot arbeid voor de vrouw voert haar tot prostitutie, hetzij uit armoede, hetzij uit verveling ...'⁵⁰.

49. Bijlage V, no. 10, 38.

50. Bijlage V, no. 11, 54-56.

Meed Kerdijk verder iedere discussie met Wilhelmina Drucker⁵¹, Hélène Mercier zou haar kort daarop in zoverre gelijk geven dat fabrieksarbeid tenminste één positief aspect kende voor de vrouw. Hij zou haar eigenwaarde en zelfstandigheid versterken en haar meer dan ooit 'lid der maatschappij doen voelen (...) Dat hij van haar dat 'frissche en oorspronkelijke volkje' maakt, waarvan we mej. Knappert te Leiden hebben hooren getuigen'⁵².

Wat ontbreekt in deze serie artikelen waaraan Kerdijk zijn handen vol moet hebben gehad, is een stuk over de kinderarbeid in Leiden. Nu werd er ook in het enquête-verslag weinig over gesproken. Niet dat deze misstand was uitgeroeid, maar in de fabrieken werd het een zeldzaamheid. Kinderarbeid kwam wel nog regelmatig voor in de veel moeilijker te controleren kleinere werkplaatsen en gezinsbedrijfsjes, omdat hier vanwege familiebanden eerder sprake was van ontduiking dan van overtreding van de wet. In nog sterkere mate gold dit voor de thuisarbeid.

'Leiden, dood in de pot'

Kerdijk had in het *Sociaal Weekblad* enkele belangrijke aspecten van de sociale kwestie in Leiden uitvoerig aan de orde gesteld. Maar alsof dat nog niet genoeg was, werd twee maanden later opnieuw ruchtbaarheid gegeven aan dit zwartboek. Nu was het de beurt aan Hélène Mercier. Zij wilde haar lezers een synthese van haar indrukken voorschotelen. In een feuilleton van zes afleveringen vergeleek ze de uitkomsten van de Leidse Enquête met die van Twente [zie bijlage V]. Enkele fragmenten⁵³ die de kern zo treffend raken en waarbij ze niemand spaarde, volgen hieronder (waarbij ik haar annotatie zo veel mogelijk heb gehandhaafd):

Het minst lijvige der twee boekdeelen, de bundel 'Leiden' was bij mij het eerste aan de beurt. Met welk een pijnlijke verbazing vroeg ik mijzelf bij het omslaan

51. In een nawoord schreef hij: 'Aangezien mej. Drucker er blijkbaar prijs op stelde, ook in ons blad eens "uit te pakken" (...) - daar is onze moed te gering over deze ontboezeming, zelfs over de ernstige kern ervan, met de schrijfster in discussie te treden' [Idem, 56].

52. Bijlage V, no. 19, 182-183.

53. Mercier in haar eerste 'Totaal-indruk' [Bijlage V, no. 13, 115-116].

van de laatste bladzijde af, wat ik eigenlijk onder de oogen had gehad, in welken maatschappelijken kring ik dagen achtereen had verkeerd (...). Waarlijk pijnlijke verbazing is een veel te zwak woord, om uit te drukken wat ik gevoelde, toen ik, resumeerend wat ik gelezen had, tot de slotsom kwam, dat te Leiden het bestaan niet van enkele, maar van schier alle vertegenwoordigers van dit deel van den werkmansstand in de volgende hoofdtrekken moet worden weergegeven.

De minderheid gehuisvest in krotten, zóó vochtig, zóó donker, zóó vervallen, zóó vol stank of ongedierte, zóó 'verschrikkelijk ellendig' in één woord, dat ze - wat daarvan ook zeggen moge Leiden's burgervader, die niet vindt, dat ze daarvoor in de termen vallen - volgens het eenparige getuigenis van bouwkundigen, doctoren en armbezoekers reeds vóór jaren hadden behooren te zijn gesloopt. De meerderheid wonend in huisjes of gedeelten van huisjes, welke volgens diezelfde deskundigen wel minder slecht, maar toch zeer verre van goed zijn te noemen⁵⁴ en, vooral wat ruimte betreft, zóóveel te wenschen overlaten, dat zelfs de arbeider met een middelmatig gezin zich soms genoodzaakt ziet, zijn kinderen op den grond of op den zolder onder de onbeschoten pannen te laten slapen⁵⁵.

Op de tafel dezer groep arbeiders - voorzoover ze althans hun middagmaal niet in de fabriek gebruiken - 'een aardappel en een aardappel toe', met (niet altijd) een snippertje vet, en nu en dan wat groente of een vischje (bokking of pekelharing)! Bij de minderheid 's Zondags een stukje spek of vleesch op tafel. Voor het overige brood met slappe koffie tot voedsel⁵⁶. Het geregeld ééns per dag verstrekken van een ei of een glas melk aan een kind, dat versterking noodig heeft - 'bokkesprongen, die [zij] niet kunnen maken'⁵⁷.

-
54. 'Ik laat hier de arbeiderswoningen van de "Leidsche Bouwvereniging" buiten bespreking, omdat deze slechts 263 in aantal zijn. Voor een stad als Leiden kan, wat deze vereniging tot dusver deed, slechts als een uitzondering op den regel worden beschouwd.'
55. "Spreekt gij hier niet van verwilderde gezinnen, het uitschot der maatschappij, maar van geregeld arbeidenden?", vroeg de voorzitter aan de ziekenbezoeker, die gewaagd had van "kinderen, die op een stroozak op de planken lagen van den zolder, terwijl de sneeuw door het dak woei". Het antwoord luidde: "Juist". Bedrieg ik mij niet, dan zal diezelfde vraag den voorzitter te Leiden herhaaldelijk op de lippen hebben gezwefd.'
56. 'Ik doe hierbij opmerken, dat aangaande arbeiders, uit wier mededeelingen ik dit "kort begrip" samenstel, weinig geklaagd werd over misbruik van sterken drank. Hiermede is natuurlijk niet gezegd, dat er te Leiden veel jenever onder het volk wordt gedronken. Waar de levensstandaard zóó laag is als daar, wordt altijd allerwege het gebrek-lijden van een groot aantal vrouwen en kinderen door het drinken der mannen nog verscherpt.'
57. 'Op de vraag naar dat geregeld verstrekken van melk en eieren aan de kinderen antwoordde een ander getuige humoristisch: "Dat moet ik wel eens overslaan". Nog een ander, die slechts twee kinderen had en van 7 tot 9 gulden in de week verdiende: "Daar zie ik geen kans toe". Slechts een der witte raven, die als handdrukker 11 à 12 gulden verdiende, antwoordde: "Als het noodig is, ja".'

Tot ontspanning of verfrissching na een, deels zeer vermoeienden, deels eentonigen arbeidsdag van 10 tot 12 uren - NIETS dan een enkel boek, door een paar volksbibliotheken te Leiden gratis in bruikleen geboden aan de enkele arbeiders, die van lezen houden en behoorlijk lezen kunnen⁵⁸.

De kinderen dezer gezeten werklieden met klokslag van hun twaalfden verjaardag de school uit, en de fabriek in. 'Alleen uit nood', zooals het antwoord van een vader luidde op de vraag van den voorzitter naar de reden van dezen noodlottigen spoed.

De vrouwen dierzelfde vaste arbeiders, meerendeels ten gevolge van dienzelfden 'nood', in grooten getale, hetzij in hetzij buiten de fabriek, van den morgen tot den avond uit werken gaande, en daardoor vaak voor haar gezin òf eerst des avonds òf alleen 's Zondags een warm maal bereidend.

Als visioen van de ouden dag voor deze veteranen op het arbeidsveld hongerlijden of het verfoeide Minnehuis, met zijn Vader- en Moeder-spelen van grijsaards tegen suppoosten van middelbaren leeftijd⁵⁹. 'Een deksel op den neus', vóórdat zij 'op' zijn, voor hen de eenige kans, dat zij zich niet voor deze moeilijke keus zullen zien gesteld.

Daarop vroeg Hélène Mercier zich af:

Wat wel de oorzaak mocht zijn, dat het leven van den leidschen fabrieksarbeider, in vergelijking met dat zijner broederen in andere gedeelten van ons land, een zoo *buitengewoon* armzaligen indruk maakt.

Het antwoord luidde: *hoofdoorzaak* zijn de lage loonen, die te Leiden worden uitbetaald.

Immers, wie iets afweet van de leefwijze van den vierden stand, inzonderheid wie meer dan ééns arbeiders-budgets onder de oogen heeft gehad, die weet, dat een arbeider-huisvader, in een stad als Leiden⁶⁰, van 6, 7, 8 ten hoogste 9 gulden in de week, niet behoorlijk kan leven; ja, is zijn gezin tamelijk groot, daarvan in het

58. 'Ik laat hier de bemoeiing van mejuffrouw Knappert c.s. voor het oogenblik onbesproken, omdat ook deze voorals nog slechts een uitzondering op den regel vertegenwoordigt.'

59. 'Om te erkennen, dat ook hier de regel - niet de uitzondering - wordt geschetst [verwijst Mercier naar het artikel 'de oude dag' in hetzelfde nummer van het *Sociaal Weekblad*]. Typisch is daar de verklaring van den heer De Sturler [directeur van de Leidsche Zoutkeet], die zijn werklieden had medegedeeld, dat zij *bij goed oppassen*, op hun ouden dag f 5,- pensioen in de week zouden krijgen. "Men geloofde mij nauwelijks", zeide hij, "omdat men zoo *iets niet gewoon was*, steeds dacht men naar het Minnehuis te zullen worden gezonden."

60. 'Een arbeider, die buiten, in een goedkoop dorp, woont en een lapje grond heeft, waarop hij aardappelen en groenten teelt, kan betrekkelijk goed leven van een loon, waarvan een stedeling ternauwernood in het leven kan blijven. Het enquête-verslag van Twente is daar om het te bewijzen.'

geheel niet kan bestaan, tenzij met behulp van het loon van zijn vrouw en kinderen. Het feit alzoo, dat de leidsche groot-industrieelen, volgens hun eigen verklaringen voor de enquête-commissie, meerendeels aan hun vaste arbeiders in den regel geen hooger weekloon dan 9 gulden uitbetalen⁶¹ - dit feit is voldoende ter verklaring, waarom het enquête-verslag van Leiden meer den indruk maakt van een jaarverslag van 'Liefdadigheid naar vermogen' of van op effect berekende mededeelingen aangaande sporadisch voorkomende gevallen van pauperisme, dan van een onderzoek naar den levensstandaard der werklieden bij eenige voorname takken onzer binnenlandsche nijverheid.

Over het, uit economisch oogpunt, al-of-niet in beginsel juiste, logische, normale van dezen koopprijs van menschelijken arbeid zal ik mij niet vermeten een woord in het midden te brengen. Ik kan alleen niet verhehlen, dat het op een leek een zeer weinig logischen indruk maakt, wanneer hij ontwaart, dat in dezelfde plaats, in hetzelfde vak, voor hetzelfde werk, niet altijd hetzelfde loon wordt betaald; dat bijv. bij de eene firma een middelmatige handwever f 6,50, bij een andere een dito handwever f 8 verdient. Dat de eene machine-wever bij een werkdag van elf-en-een-half uur feitelijken arbeid f 7.50 à f 8, een ander van hetzelfde kaliber in een andere fabriek bij een werkdag van negen-en-half uur feitelijken arbeid f 9 verdient, enz. enz. De leek denkt hierbij allicht meer aan willekeur en misbruik-maken van bijzondere omstandigheden⁶², dan aan iets, wat zweemt naar betaling der werkelijke waarde van het werk. Een gedachte, die recht af weerzinwekkend wordt, waar zij in verband moet worden gebracht met zaken, die veel winst afwerpen; bij voorbeeld met een zaak, waarvan de directeur van de enquête-commissie verklaart, dat zij de laatste zes jaren aan de aandeelhouders 20 percent van hun geld heeft opgebracht⁶³.

61. 'Een enkele handdrukker verdient 11 à 12, hier en daar een meesterknecht 15 gulden. Volgens den voorzitter van "Patrimonium" [H. van der Meer, werkzaam bij Dros & Tieleman] wordt door de dekenwevers gewoonlijk 5 of 6 gulden, door de katoenwevers 7 gulden per week verdiend; en de verklaringen van andere getuigen wijken daarvan, althans voor sommige fabrieken, niet veel af. Een werkgever, die uit eigen beweging ten tweedemale voor de enquête-commissie verscheen, om de puntjes op de i te zetten, verklaarde f 6 te zijn het (te Leiden) algemeene loon voor den gewonen arbeider.'

62. 'Wat ik met die bijzondere omstandigheden bedoel, hoop ik in een volgend artikel aan te toonen.'

63. 'Hier, nl. bij de Leidsche Broodfabriek, is het niet zoozeer het gebruik-maken van die bijzondere omstandigheden om het loon te drukken, als wel om voor het volstrekt niet *hooge* loon soms schromelijk veel werk te laten doen, zoogoed als geen rusttijden onder het werk te geven. bij een onafgebroken werktijd van 18 uren (van Vrijdag-avond 6 tot den volgende middag om 12 uur) tweemaal een kwartier. 't Is bijna ongelooflijk, als men tegelijkertijd verneemt, dat in deze bloeiende zaak jaarlijks nog geen 4000 gulden meer zouden behoeven te worden uitgegeven, om de rusttijden behoorlijk op regel te brengen.'

Haar kritiek op de werkgevers

In het volgende artikel vraagt Mercier zich af hoe het komt dat deze uitkomsten van de enquête bij burgers, 'die buiten de nijverheid staan (...) deernis en verontwaardiging wekken', terwijl de fabrikanten 'voor dit alles te eenenmale ongevoelig zijn'. Zij illustreert dat aan de hand van uitspraken van 9 van ruim 23 gehoorde ondernemers. Als eerste voert ze Carl Th. Driessen, directeur van de Leidsche Katoenmaatschappij⁶⁴ ten tonele, overigens zonder hem bij naam te noemen.

Ongevoelig een te sterke uitdrukking, waar de eene werkgever niet schroomt te verklaren, dat hij hoegenaamd niets afweet van de gezinnen zijner 800 arbeiders; geen enkele inrichting in het belang van zijn personeel aan zijn fabriek heeft tot stand gebracht; er niet naar vraagt, of de kinderen, die hij aanneemt, voldoende onderwijs hebben ontvangen; voor zijn eigen gemak, onder afwijking van den regel, op Woensdag het loon uitbetaalt, zonder er zich om te bekreunen, of dit zijn arbeiders ook ongelegen komt?

Ook de directeurs van de Broodfabriek en de Stedelijke Gasfabriek (een gemeentelijk bedrijf)⁶⁵ worden op het matje geroepen. Steeds weer stuit ze op 'hardheid en van hardheid op onverschilligheid'. Slechts voor twee fabrikanten heeft ze een goed woord over: J.C. Zaalberg die tevreden is over zijn experiment met de arbeidstijdverkorting tot 9½ uur en C.H. Krantz die tenminste 'van het begin tot het einde getuigt van een omgang tusschen patroon en arbeiders'⁶⁶, al kan ze slecht uit de voeten met diens paternalisme. Haar eindoordeel luidt niettemin: 'dat de leidsche werkgevers in een socialen dampkring leven, waarin niet alleen

-
64. Het leven van Cecilia Booms-de Water, drukster bij de LKM is als uitgangspunt genomen voor een lesproject t.b.v. Basisonderwijs, LBO en VWO van de Stichting Leerplanontwikkeling, Enschede. In: Trees Moll en Alice van Kesteren-Geurts, *Cecilia Booms. Leiden rond 1900* (1985) staat haar interview afgedrukt, in de daarbij behorende docentenhandleiding het verhoor met Carl Driessen, directeur van de LKM.
65. 'Anders dan Zaalberg en Twentse industriëlen die zich uitspraken voor een kortere werkdag, kon men Binnendijk "zes of zevenmaal achtereen (...) horen verklaren, dat het veel beter voor zijn arbeiders was, geen enkelen dag in het jaar vrijaf te hebben"' [Mercier, Bijlage V, no. 17, 167].
66. Mercier, Bijlage V, no. 14, 131.

weinig beweging is, maar waarin bovendien zeer weinig tot menschlievende daden prikkelende bestanddeelen worden gevonden⁶⁷.

Haar kritiek op de gegoede burgerij

Verontwaardigd is Mercier ook over de matheid die verantwoordelijke burgers buiten de industrie uitstralen, zoals we die eerder al hebben gezien bij de stadsgeneesheer Weebbers. Met een citaat van Busken Huet typeert ze de passiviteit van de welgestelde burgerij die nauwelijks iets onderneemt ten gunste van de arbeiders: 'Man 'Gods, de dood is in de pot'. Het weinige, dat er aan activiteiten en instellingen is, somt ze dan moeiteloos op:

Een stedelijke werk-inrichting, waar een 200 diep gezonken paupers en eenige afgedankte weevers in den kost gaan. Een Minnehuis, herbergend een 175tal ouden van dagen en gebrekkigen. Een kinderbewaarplaats, in den regel slechts door 20 à 24 kinderen bezocht. Een fabrieksschool, waar voortdurend gebrek is aan ruimte en aan geld. Een tweede van zeer jongen datum, en daarom op dit oogenblik nog slechts aan een 70tal fabrieksmeisjes ten goede komend. Een katholieke gezellen-vereeniging, ook sedert kort opgericht (...). Een christelijke wijkvereeniging (...). Een bemoeiing van vier jongelui (...) om jongens van de straat te houden (...). Een bouwvereeniging, die naar ik meen in twintig jaren, 263 arbeiderswoningen heeft gebouwd (waarvan nog een aantal te duur zijn voor den eigenlijken arbeider). Een ambachtsschool met 72 leerlingen, een avond-teekenschool en een paar volksbibliotheeken, waarvan één, luidens de verhooren, niet gaarne haar boeken aan fabriekeers uitleent (...). Mag - durf ik vragen - het bovenstaande niet bedroevend weinig heeten, waar het een groote fabrieksstad betreft, die (...) tegelijk groote academiestad zijnde, de hoogste geesten en de keur der jongelingschap in den lande tot zich trekt?

Ook de professoren krijgen een veeg uit de pan: 'Waarlijk, indien ergens, dan wordt te Leiden (...) het bewijs geleverd, dat kennis geen macht is, zoolang zij in de studeerkamer blijft opgesloten'. De wetenschappers moeten zich meer gaan bezig houden met de praktijk van alle dag. Ze vraagt zich af, 'zou het kunnen zijn, dat er te Leiden aan het doen zoveel ontbreekt, omdat aan haar universiteit de wetenschap der zedekun-

67. Mercier, Bijlage V, no. 14, 131.

de niet genoeg wordt beoefend?'. Ontbreekt het de Leidenaren niet aan gemeenschapszin, maar ook aan een alerte publieke opinie 'waardoor dit willen [bij de ondernemers] voortdurend geprikkeld werd?'. Ze besluit met de schuldvraag:

Zou het, kortom niet aan gansch Leiden zijn te wijten, dat gansch Nederland met diepe schaamte een gedeelte van het enquête-verslag des jaars 1890 in het archief van het nederlandsche volk ziet opnemen?⁶⁸.

Haar kritiek op de arbeiders

Niet minder deprimerend is het beeld dat ze heeft gekregen uit de interviews met de arbeiders. Ze signaleert 'een ontbrekend gevoel van eigenwaarde' en komt tot de slotsom:

dat de leidsche arbeidersklasse verzonken is in doffe lijdelijkheid, zich kenmerkt door een gemis niet alleen van kennis, maar ook van energie en krachtsbesef, die moedelooser, ja hopeloozer te haren opzichte stemmen, dan de meest onberaden uitingen van verzet of van ongemotiveerd zelfgevoel zouden vermogen te doen⁶⁹.

Met tal van praktijkvoorbeelden illustreert ze deze conclusie. Zeer teleurgesteld is ze ook over 'het bij de pakken zich neer zetten' van de voorzitters van de Leidse werkliedenverenigingen. Op voorstellen tot de instelling van een officiële arbeidersvertegenwoordiging bij de overheid reageert de een afwijzend uit angst voor 'socialist' of 'oproerkraaijer' te worden uitgemaakt, de ander lauw: hij heeft er nooit over nagedacht. De voorzitter van Patrimonium is uit principe tegen de oprichting van een winkelcoöperatie, 'omdat wij geen afbreuk aan den winkeldrijvenden stand willen doen'⁷⁰. In tegenstelling tot de Britse, maar ook de Twenste arbeider mist Mercier bij de Leidse werkers iedere 'drang tot zelfbevrijding en zelfverheffing', om opnieuw tot de slotsom te komen, 'dat gansch

68. Mercier, Bijlage V, no. 14, 132.

69. Mercier, Bijlage V, no. 15, 142.

70. *Idem*, 143.

Leiden aansprakelijk dient te worden gesteld voor de droevige figuur, door den leidschen arbeider voor de enquête van 1890 gemaakt⁷¹.

Op dit sombere stuk van Mercier volgde een ingezonden brief van de fabrikant J.C. Zaalberg. Hij heeft haar beschouwing met aandacht en zekere waardering gelezen, maar meende niettemin dat zij enkele interviewfragmenten verkeerd had geïnterpreteerd. En dat waren dan met name uitspraken van drie van zijn arbeiders. Hij schreef dat toe aan het feit dat men bij het lezen van de verslagen 'den toon en houding van den spreker mist', zoals eerder al door Kerdijk was opgemerkt. Zaalberg vond dat daardoor zijn werknemers onnodig werden gekleineerd. En omdat niet viel te verwachten dat zij Mercier zelf zouden aanschrijven, nam hij, als hun patroon, 'gaarne de handschoen op'⁷². Eén van de interpretatieconflicten betrof de dubbelzinnige houding van een wever die tijdens Kerdijks bezoek aan de fabriek zijn moeilijkheden met de meesterknecht had besproken, maar tijdens het verhoor veel minder toeschietelijk bleek. In haar repliek beet Mercier scherp van zich af. Zij wilde de arbeiders weliswaar niet in discrediet brengen, maar hield voet bij stuk, 'dat het hun eigen woorden waren, hun eigen getuigenis'⁷³.

Volgens Mercier was er geen twijfel mogelijk. De vergelijking tussen de Twentse en Leidse bundels viel ontegenzeggelijk ten nadele van Leiden uit. Niet dat zij ook tal van misstanden in Twente te berde bracht, maar daar signaleerde ze in de lange reeks enquête-verhoren veel meer lichtpunten, die in Leiden praktisch ontbraken. Het was volgens haar ook een kwestie van verschil in mentaliteit. Alleen al de fabrieksarbeid stond daar in de publieke opinie hoger aangeschreven dan in Leiden⁷⁴.

71. *Idem*, 143. Al beëindigt ze haar artikel met enkele lichtpunten, maar die zijn eerder al in ander verband ter sprake gekomen.

72. J.C. Zaalberg, Bijlage V, no. 16, 151.

73. *Idem*, 152.

74. Mercier, Bijlage V, no. 19, 184.

Sociale vernieuwing in Leiden⁷⁵

De arbeidsenquête van 1890 en de publiciteit die Kerdijk en Mercier, ieder op hun eigen wijze, aan haar uitkomsten hebben gegeven in de kolommen van het *Sociaal Weekblad*, hebben hun uitwerking niet gemist. Menig fabrikant en stadsbestuurder zullen weinig ingenomen zijn geweest met al die negatieve publiciteit. Zij kende evenwel ook verschillende positieve effecten.

Korte tijd ging er zelfs een 'golf van sociaal gevoel' door andere Leidse kringen. Onder studenten kwam een beweging op gang die toenadering zocht tot arbeiders en een 'Volksleeszaal' (1891) in het leven riep. Nauwe samenwerking van enkele hoogleraren met liberale werklieden leidde tot de oprichting van de 'Vereeniging tot Bevordering van de Bouw van Werkmanswoningen' (1892). Eenzelfde gelegenheidscoalitie streefde een 'Gebouw voor den Werkmansstand' na. Deze poging (van eind 1891 tot begin 1892) verliep echter minder succesvol. Zij stuitte af op de onwil van de Leidse gemeenteraad om hiervoor een stuk grond af te staan.

Op den duur verflauwde deze vernieuwde burgerschapszin weer enigszins. De weerstanden tegen sociale vernieuwing bleven groot. Desondanks zetten Leidse geestverwanten van Kerdijk en Mercier, als E. Knappert en de hoogleraren H.L. Drucker, een halfbroer van de feministe, en H.B. Greven hun pionierswerk door. In dit herfsttij van het liberalisme, toen Kerdijk het zich nog zonder politieke gevolgen kon permitteren een radicaal minderheidsstandpunt in te nemen blijkens het eindverslag van de Enquêtecommissie⁷⁶, kwam het toch vooral aan op het particulier initiatief.

75. Zie hiervoor: Jaak Slangen, 'Herfsttij van het Liberalisme', in: Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890 - 1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 42-96.

76. In het *Eindverslag* is een aparte nota [19-20] opgenomen van de Leidse commissieleden, Kerdijk, Kolkman en Visser. Eerstgenoemde is het meest radicaal in zijn aanbevelingen. Zo wil Kerdijk onder meer de leeftijdsgrens voor het verbod op kinderarbeid en voor de leerplicht verhogen naar 14 jaar en die voor het herhalings- en vervolgonderwijs bepalen tussen 14 en 18 jaar.

Ook binnen de gemeenteraad. Daar werkte Drucker, aanvankelijk nog tegen de stroom in, onverstoord verder aan een verscherping van het gemeentelijk beleid om krotten onbewoonbaar te verklaren, aan de voorbereiding van de instelling van een keuringsdienst van levensmiddelen en aan een verbetering van de rechtspositie van gemeentearbeiders. Ook in de arbeiderswijken moesten de eerste aanzetten tot sociale vernieuwing uitgaan van het particulier initiatief. In de 'Leidse Jordaan' kwam door toedoen van Emilie Knappert en met financiële steun van een Amsterdams filantroop een buurthuis van de grond: het wijkgebouw 'Geloof, Hoop, Liefde' (1894). Enkele jaren later koppelde ze hier een nieuwe primeur aan vast: de op Britse leest geschoeide wijkverpleging. Deze moest de strijd aanbinden met de schrikbarende hoge kindersterfte in Leiden.

Wat Kerdijk en Mercier als betrokken buitenstaanders met niet minder instemming - zo kort voor de eeuwwisseling - begroetten, was de oprichting van het 'Leidsche Volkshuis' door professor Drucker en Emilie Knappert. Binnen de Leidse 'gemeenschap' waren intussen eigen 'zaakwaarnemers voor het algemeen belang' opgestaan. Dat deel van de emancipatiestrijd was tenminste voltooid. Na die vernietigende kritiek van Hélène Mercier in 1891 kon het *Sociaal Weekblad* sinds enkele jaren ook genuanceerder berichten over Leiden, want al deze nieuwe initiatieven waren haar niet ontgaan⁷⁷.

77. Vergelijk bijvoorbeeld de positieve teneur van haar berichten over de Leidse gemeenteraad. Het 'krottenonderzoek' wordt andere gemeenten zelfs aangeprezen onder de kop 'Een goed voorbeeld' [*Sociaal Weekblad*, 7 januari 1899].

Bijlage I: lijst van Leidse verenigingen die de vragenlijst van 30 oktober 1886 van de enquêtecommissie schriftelijk hebben beantwoord.

- A.
1. Kappers- en Barbiersvereniging 'Hulp en Vriendschap' (18 nov.)
 2. Sociaal-Demokratise Jongelings Vereening 'Zege na Strijd' (20 nov.)
 3. Typografische Vereniging 'Laurens Jansz. Coster' (24 nov.)
 4. Nederlands Onderwijzers Genootschap, afd. Leiden (24 nov.)
 5. Nederlandse IJzer- en Metaalbewerkerbond, afd. Leiden (25 nov.)
 6. Werkliedenver. 'Eendracht maakt macht' (29 nov.)
 7. Tabakverwerkersver. 'Hulp door Vriendschap' (29 nov.)
 8. Meubelmakersver. 'Welvaart zij ons Doel' (14 dec.)
 9. Algemeen Nederlands Werkliedenverbond, afd. Leiden (20 dec.)
 10. Vereniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid (ongedateerd)
 11. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Leiden (21 febr. 1887)
- B. Verenigingen die geen inlichtingen konden verstrekken, dan wel zich beperkt hebben tot het opgeven van getuigen.
12. Fabrieksarbeidersver. 'Eendracht maakt macht' (17 nov.)
 13. Schoenmakersver. 'Door Vriendschap verbonden' (19 nov.)
 14. Timmerlieden- en Meubelmakersver. (24 nov.)
 15. Schilders- en Behangersver. 'Doel' (29 nov.)
 16. Werkliedenver. 'Eendracht zij ons doel' (29 nov.)
 17. Metselaars- en Steenhouwersver. 'Vriendschap zij ons doel' (29? nov.)
 18. Kleermakersver. 'Eendracht door Vriendschap' (29 nov.)
 19. Smeden- en Koperslagersver. 'Nut door Vriendschap' (29 nov.)

- C.** Missiven van openbare ambtenaren
20. Burgemeester van Leiden (4 mei 1887)
- D.** Individuele reacties
21. Brief van 'Helvetius' (anonieme typograaf) , 3e bijlage bij brief van C.H. Kouw (20 dec. 1886)
22. Brief van A. Bedier (9 febr. 1887)

Bijlage II: lijst van Leidse verenigingen die de vragenlijst van 21 mei 1890 van de enquêtecommissie schriftelijk hebben beantwoord.

A.

1. Vereniging 'Bouwkunst en Vriendschap' [ver. van patroons in de bouwvakken] (10 juni)
2. Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden (14 juni)
3. Leidse Bouwvereniging (15 juni)
4. Kappers- en Barbiersver. 'Hulp en Vriendschap' (16 juni)
5. Nederlands Onderwijzers Genootschap, afd. Leiden (16 juni)
6. Nederlandse vereniging tot bevordering van de zondagsrust, afd. Leiden (17 juni)
7. Nederlands Werkliedenverbond 'Patrimonium', afd. Leiden (17 juni)
8. Vereniging tot bevordering van geregeld schoolbezoek (17 juni)
9. Fabrieksarbeidersver. 'Eendracht maakt macht' (17 juni)
10. Typografische Vereniging 'Laurens Jansz. Coster' (18 juni)
11. Maatschappij ter voorkoming van verval tot armoede (18 juni)
12. Werkmansver. 'Nut en Genoegen' (19 juni)
13. Bank van Lening (21 juni)
14. Meubelmakersver. 'Welvaart zij ons doel' (23 juni)
- 15a. Smeden- en Koperslagersver. 'Nut door Vriendschap'
- 15b. Schilders- en Behangersver. 'Steun zij ons doel'
- 15c. Werkliedenver. 'Eendracht maakt macht'
- 15d. Bakkersver. 'Vriendschap'
- 15e. Metselaars- en Steenhouwersver. 'Vriendschap zij ons doel'
- 15f. Algemeen Nederlands Werkliedenverbond, afd. Leiden (10 juli)
16. Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, afd. Leiden e.o. (12 juli)
17. Cie. uit de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, enz. (18 aug)⁷⁸

78. Rapport omtrent een onderzoek naar de 'huisvesting der arbeiders' te Leiden, ingesteld door eene commissie uit de afdeling Leiden en omstreken van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.

- B.** Verenigingen die geen inlichten konden verstrekken, dan wel zich beperkt hebben tot het opgeven van getuigen.
18. Kinderbewaarplaats Leiden (4 juni)
19. Vereniging tot bevordering der Volksgezondheid (5 juni)
20. Leidse Nutsdepartement Leiden (10 juni)
21. Vereniging van de H. Vincentius à Paulo, afd. Leiden e.o. (14 juni)
22. Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, afd. Leiden e.o. (15 juni)
23. Nederlandse Vereniging tot afschaffing van sterke drank, afd. Leiden (16 juni)
- C.** Missiven van openbare ambtenaren
24. Burgemeester van Leiderdorp (23 juni)
25. Burgemeester van Leiden (3 juli), met lijst van potentiële getuigen
- D.** Individuele reacties
26. Brief van Petrus Duijverman, koopman, ontslagen stoker bij de Stedelijke Gasfabriek.

Bijlage III: lijst van gehoorde getuigen van 21 juli tot en met 21 augustus 1890⁷⁹.

maandag 21/7 6 getuigen:

- L.M. de Laat de Kanter (61), burgemeester van Leiden
- A.D. van Assendelft de Coningh (39), burgemeester van Leiderdorp
- H.C. van der Heijde (46), 'hoofd eener openbare school 3e klasse, te Leiden'
- J.H. Kuijpers (41), 'hoofd eener Katholieke school te Leiden'
- A.J. de Lange (34), 'hoofd der bijzondere Christelijke school op de Middelste Gracht'
- G. Gesink (36), 'hoofd der openbare herhalingschool voor jongens'

dinsdag 22/7 7 getuigen:

- G.B. Engeltjes (38), 'hoofd der openbare herhalingschool voor meisjes'
- E. Kruisinga (63), 'rustend hoofdonderwijzer en secretaris der Vereeniging tot bevordering van geregeld schoolbezoek'
- M.A. de Vriese (55), 'bestuurderesse der Christelijke werkzaamheid voor fabrieksarbeiders'
- E.C. Knappert (30), 'godsdienstonderwijzeres van den Protestantenvond'
- C.A.F.J. Lohmeijer (35), 'kapelaan van de St. Petruskerk en voorzitter van de St. Josephs-gezellen-Vereeniging'
- H.C. Coebergh (57), 'apotheker en voorzitter der Vereeniging van den Heiligen Vincentius à Paulo'
- H. van der Meer (42), 'werkman in de zeepziederij van de firma Dros & Tieleman en voorzitter van de afdeeling van het Nederlandsch Werkliedenverbond 'Patrimonium''

79. Namen van vrouwen zijn gecursiveerd; personen van wie de namen van een * zijn voorzien, konden niet schrijven.

woensdag 23/7 8 getuigen:

- J. Kok (32), 'godsdienstonderwijzer en ziekenbezoeker'
- P.J. Bakker (21), 'kantoorbediende'
- G. v.d. Waals (48), 'directrice van de kinderbewaarplaats'
- A.J. Binnendijk (47), 'directeur der Werkinrichting'
- J.H. Raabe (51), 'godsdienstonderwijzer bij de Ned. Hervormde Kerk'
- P.J. Verplanke (38), 'wever bij de Leidsche Katoenmaatschappij'
- G.M. Kruimel (33), arts
- W.C. Mulder (40), architect

donderdag 24/7 6 getuigen:

- D.E.C. Knuttel (33), 'gemeente-architect en voorzitter van de afdeling der Maatschappij tot bevordering der bouwkunst'
- H.W.F. Bakker (69), 'commissaris van de Bank van Leening'
- J.H. Simon Thomas (36), '(...) student in de medicijnen en voorzitter der studentenvereniging tot het verlenen van hulp aan behoeftige kraamvrouwen'
- W.A.M. Piepers (43), 'ingenieur 1e klasse voor het stoomwezen'
- W.P. Weebers (59), 'medicinae doctor en stadsgeneesheer'
- W. Segaar (29), 'boekdrukkersgezel en secretaris der afdeling van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond'

maandag 28/7 10 getuigen:

- C. de Ridder (50), 'binnenvader van het Minnehuis'
- C. Opdam (35)*, 'handdrukker bij de Leidsche Katoenmaatschappij'
- C. Booms-de Water (28), 'handdrukster bij de Leidsche Katoenmaatschappij'⁸⁰
- F. Faes (36), 'meesterknecht op de drukkerij der Leidsche Katoenmaatschappij'
- J.Ph. Scheen (66)*, 'schrobbelaar bij de firma J.C. Zaalberg & Zoon'
- A. Hollebeek (59), 'spinmeester bij de firma J.C. Zaalberg & Zoon'
- J.J. van der Meer (60), 'rondlooper op eene spinzaal bij de firma Gebrs. Van Wijk & Co.'

80. Vergl. noot 64.

- W. Boudrij (50), 'machinaal-wever bij de firma J.C. Zaalberg & Zoon'
- J. v.d. Heiden (40), 'haspelster bij de firma Gebrs. Van Wijk & Co.'
- A. Labordus (56), 'wasscher bij de firma J.C. Zaalberg & Zoon'

dinsdag 29/7 7 getuigen:

- H. Stol (53), 'dekenwerker bij de firma Gebrs. Van Wijk & Co.'
- C.Th. Driessen (32), 'directeur der Leidsche Katoenmaatschappij'⁸¹
- J.C. Zaalberg Jr. (33), 'fabrikant van wollen dekens, firma J.C. Zaalberg & Zoon'
- H. van den Wijngaard (45)*, 'dekenweker bij de firma J. Scheltema Jzn.'
- D. Ligtfoot (42)*, 'handwever bij de firma J. Scheltema Jzn.'
- A. Serlier (22), 'machine-kettingspinner bij de firma J. Scheltema Jzn.'
- H.W. Smit (46)*, 'sjouwer bij de firma J. Krantz & Zn.'

woensdag 30/7 8 getuigen:

- J. de Kok (30), 'arbeidster bij de Leidsche Katoenvlechterij en Nettenfabriek, voorheen Jaeger en Co.'
- P. Vroom (53)*, 'handwever bij de firma J.J. Krantz & Zoon'
- L.G. Le Poole (42), 'fabrikant van grein, vlaggedoek en garens'
- C. Wassenaar (53), 'fabrikant van wollen dekens en aanverwante artikelen, firma J. Scheltema Jzn.'
- H.E.H. Fortanier (56), 'opzichter der fabriek van de firma Gebrs. Van Wijk & Co.'
- J. van de Kaay (27), 'fabriekswerker bij de firma Wed. A. Parmentier & Zn.'
- A. Mollink (45), 'briquetten-fabrikant, te Bergen op Zoom'
- J. Blansje (30), 'stoker en machinist bij de firma Wed. A. Parmentier & Zn.'

donderdag 31/7 8 getuigen:

- N.A. de Bruin (52)*, 'dekenstrijker aan de Leidsche Dekenfabriek'

81. Vergl. noot 64.

- M.W. Jaeger (51), 'directeur van de Leidsche Katoenvlechterij en Nettenfabriek, voorheen Jaeger & Co'
- F. van der Woerd (53)*, 'sjouwer bij de firma Clos & Leembruggen'
- C.H. Krantz (36), 'lakenfabrikant, firma J.J. Krantz & Zn.'
- A. Parmentier (33), 'fabrikant van zeemleer, sumacleer, wollen garens, dekens en lijn, firma Wed. A. Parmentier & Zn.'
- W.B. de Vos (40), 'directeur der Leidsche Dekenfabriek'
- H. Selier (55), 'meesterknecht in eene afdeeling der spinnerij van (...) Clos & Leembruggen'
- *E. van Rossen* (20), 'arbeidster bij (...) Clos & Leembruggen'
vervolgverhoren met Selier en Van Rossen.

maandag 4/8 7 getuigen:

- J.P. Heykoop (60), 'procuratiehouder en directeur der fabriek van (...) Clos & Leembruggen'
- W.F. van Hartrop (49), 'fabrikant van wollen stoffen, firma Van Hartrop & Zn.'
- C.J. Campfens (39), 'bakkersgezel in de Leidsche Broodfabriek'
- S. Buis (38), 'timmerman-machinist in de broodfabriek "De Hoop"'
- P. Corba (29), 'bakker-ovenist in de broodfabriek "De Vereeniging"'
- A.A. van der Haas (39), 'letterzetter bij de firma E.J. Brill'
- J. Brokaar (30), 'eerste drukker bij de firma A.W. Sijthoff'

dinsdag 5/8 7 getuigen:

- P. de Groot de Bruin (36), 'letterzetter bij de firma E.J. Brill'
- J. van Berkel (40), 'letterzetter bij de firma P.W.M. Trap'
- C.M. Jurgens (50), 'bakkersgezel'
- G.J. de Casparis (51), 'directeur van de Leidsche broodfabriek'
- P.Ch. Nicola (68), 'firma Koole, Nicola & Co., brood- en melkfabriek "De Vereeniging"'
- J. Mussert (25), letterzetter bij den Heer E.H. IJdo'
- N. Brummelkamp (48), 'brood- en koekbakker'

woensdag 6/8 7 getuigen:

- K.G. Frentzen (44), 'gevolm. vertegenwoordiger van de firma A.W. Sijthoff'
- M.P. Oudshoorn (62), 'firma Oudshoorn & Co., broodfabriek "De Hoop"'
- A.P.M. van Oordt (49), 'boekdrukker en uitgever, firma E.J. Brill'
- P. Duijverman (38), 'koopman, vroeger stoker aan de stedelijke gasfabriek'
- J.J. Zandvliet (31), 'sigarenmaker bij de firma Gebrs. Van Schaik'
- P. Kouwenberg (40), 'sigarenmaker'
- J.B. Blom (34), 'machinebankwerker aan de Kon. Nederl. Grofsmederij'

donderdag 7/8 5 getuigen:

- J. Keereweer (41), 'stoker aan de stedelijke gasfabriek'
- J.A. van Schaik (41), 'sigarenfabrikant'
- J.P. Trap (40), 'boek- en steendrukker, firma P.W.M. Trap'
- D. van der Horst (43), 'directeur der stedelijke gasfabriek, te Utrecht'
- J.C. Korswagen (26), 'kuipersgezel bij den heer C.A. Kres'

dinsdag 12/8 7 getuigen:

- B.Th. Rutgers (45), 'arbeider aan de meelfabriek "De Twee Sleutels", firma De Koster & Co'
- C.A. Kres (46), 'kuipersbaas'
- W. van den Berg (33), 'meesterknecht in de branderij van de firma Ritman & Co.'
- J.J. van Soest (23), 'werkman aan de albuminefabriek'
- M. Weckwerdt (42), 'tapijt- en mattenfabrikant'
- A.J. van Achterberg (32), 'directeur der ambachtsschool'
- A. Bedier (41), 'timmermansgezel'

woensdag 13/8 7 getuigen:

- J. Bink (32), 'timmermansgezel bij den heer W.A. van Lith'
- A. de Koster (49), 'meelfabrikant, firma De Koster & Co'
- J.P. Rittershaus (36), 'directeur der albuminefabriek'

- J.C. Huisman (32), 'huisschildersgezel en olieslager'
- A.I. Bonte (40), 'smid aan de gemeentewerf'
- H.M.P. van Zijp (41), 'meubelmakersgezel bij de heer Simonis'
- J.M. van Vliet (52), 'metselaarsknecht bij den heer A.A.R. Verhoog'

donderdag 14/8 7 getuigen:

- W.A. van Lith (44), 'timmerman-architect'
- W. van Dam (59), 'schildersbaas'
- G. Overdijk (52), 'sjuowersbaas aan de Kon. Ned. Grofsmederij'
- J. Helvensteijn (63), 'behangersknecht bij de firma Ewijck & Groen'
- W.L. Boogers (56), 'baas aan de Kon. Ned. Grofsmederij'
- M.C. Schouten (26), 'smidsbaas, lid der firma Van der Rotte & Schouten'
- B. van der Lelie (33), 'stoker aan de stedelijke gasfabriek'

vrijdag 15/8 6 getuigen:

- N. van der Spek (42), 'bleekersbaas, te Oegstgeest'
- W. Metselaar (46), 'kleermakersgezel bij den heer M. Cahen'
- J.F. Gubbi (44), 'schoorsteenvegers- en metselaarsbaas'
- J. Leget (28), 'steenhouwersgezel aan de Hooglandsche Kerk'
- H. Gulay (24), 'arbeidster bij de firma W. van Hoogenstraten & Co.'
- J. Karreman (32), 'brugwachter en onbezoldigd agent van politie'

woensdag 20/8 7 getuigen:

- A.L. de Sturler (42), 'directeur der Leidsche Zoutkeet'
- P. Fontein jr. (58), 'tras- en gipsfabrikant, firma P. Fontein & Zonen'
- J. Bink (62), 'werkman in de fabriek van kapok en bedveeren der firma Beuth'
- J. van den Bos (43), 'zakjesplakker'
- H. van Duuren (45), 'chef bij de firma E.J. Brill, eere-voorzitter der Coöperatieve Winkelvereniging'
- W.C. Zandvoort (39), 'barbier'
- H.G. Kloos (27), 'timmermansgezel, voorzitter der afdeeling van den Sociaal-Democratischen Bond'

donderdag 21/8 12 getuigen:

- G. Kettenis-Briels (58), 'waschvrouw bij den heer C.J. Dieben, kleederbleeker, te Oegstgeest'
- P. Dingjan (68), 'bleekersbaas, te Oegstgeest'
- J. Loeber (48), 'meubelmakersbaas'
- C. van Sonsbeek (31), 'kuipersgezel bij den heer C.A. Kres'
- Ch.J. Dieben (49), 'eigenaar van eene stoomwaschinrichting, te Oegstgeest'
- J.P. Rittershaus [vervolgverh. op eigen verzoek],
- C. Voet (42), 'tabaks- en sigarenfabrikant'
- J.W. Guley (29), 'zoutzieder aan de Leidsche Zoutkeet'
- J. Berlemon (29), 'brievenbesteller'
- M.H. Coebergh (47), '(zuster Dorothea), liefdezuster'
- F.K. van Lissa (26), 'med. doctorandus, adsistent in het Ziekenhuis'
- N. Crama (32), 'arbeider aan de albuminefabriek'

Bijlage IV: *Te veel verdiens te om te sterven, maar te weinig om te leven.*
Verhoor van Jan van den Bos, oud 43 jaar, zakjesplakker, te Leiden op
woensdag 20 augustus 1890.

6253.

De Voorzitter: Hebt gij vroeger niet een ander vak uitgeoefend?

A. Ik was vroeger smid, maar heb bij het klinken van gloeiende nagels voor het grootste deel het gezicht verloren. Het eene oog was reeds vóór 18 jaren weg, ook door het ijzer.

6254.

V. Waar waart gij werkzaam, toen u dit laatste ongeluk overkwam?

A. Bij Schretlen, tot Dec. 1886: ik moest toen naar het Ziekenhuis en werd daar verpleegd tot Nieuwjaar.

6255.

V. Hebt gij een gezin?

A. Ja.

6256.

V. Ontvingt gij toen eene uitkeering van den patroon, terwijl gij niet werken kondet?

A. Neen, er was vroeger wel een ziekenfonds geweest, maar door ongeregelheden der werklieden was het opgeheven.

6257.

V. Zijt gij na het verlaten van het Ziekenhuis weder aan het werk gegaan?

A. Toen werd ik tot Februari loopend patient en ontving van eene vereeniging, waar ik in was, gedurende 6 weken f 6, en daarna gedurende nog 6 weken f 3 per week. Dat was natuurlijk te weinig om van te leven; en omdat ik bij daglicht nog wel wat zien kon, ben ik toen weer te werk gekomen van 's morgens 8 tot 's middags 4½ uur. Dat heeft zoo geduurd van februari tot September, toen de fabriek

aan een anderen patroon is overgegaan, aan wien ik mijne diensten niet durfde aanbieden.

6258.

V. Hoe lang waart gij werkzaam geweest bij de firma Schretlen?⁸²

A. Als jongen bij tusschenpoozen een jaar of zes, doch van 1870 tot 1886 onafgebroken. Ik denk te zamen zoo ongeveer 25 jaar.

6259.

V. Hebt gij van de firma hulp ondervonden voor uw verder levensonderhoud?

A. Neen; wel vernam ik, dat de patroon, toen hij de zaak eindigde, aan enkele oude knechts, gedurende een half jaar iets uitkeeren zou, in verhouding tot hetgeen zij hadden verdiend. Toen ik dat hoorde, heb ik ook een briefje ingeleverd, omdat ik ongelukkig was en de winter begon, maar ik heb geen antwoord ontvangen.

6260.

V. Wat is er toen verder van u geworden?

A. Omdat ik altijd spaarzaam ben geweest, had ik nog wat geld; bijna f 500. Daarmede zijn wij een winkeltje begonnen, een water- en vuurnering, en bovendien met zakjesplakken voor de winkels, maar de ondervinding heeft ons geleerd, dat men daarvoor opgewassen moet zijn. Ik althans zie geen kans om het te bolwerken met dat zakjesplakken. Wij gaan achteruit, en ons geld raakt op. De water- en

82. De firma D.A. Schretlen en Co. (1834) was na de Grofsmederij het tweede belangrijke metaalbedrijf in Leiden. De fabriek die was gelegen aan de Derde Binnenvestgracht, produceerde o.a. gietijzeren bruggen en vuurtorens [H.D. Tjalsma, 'Industriële archeologie en Leiden', in: C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma (STIEL), *Leids Fabrikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed*, (Utrecht 1990) 11].

In de tweede helft van de jaren '80 verkocht Schretlen het bedrijf aan Seret en Barneveld. Dat er onrust was op het bedrijf was niet zonder reden. De fabrieksbaas betaalde zijn werkvolk een lager loon uit dan met de nieuwe firmanten was overeengekomen. Het verschil stak hij in zijn eigen zak. Deze misstand kwam eind 1887 aan het licht ['Ten waarschuwend voorbeeld', *Sociaal Weekblad*, 17 december 1887, 417]. Het bedrijf haalde het eind van 1890 niet meer.

vuurnering heb ik opgegeven, want dat ging niet, en ik kon het met mijne oogen ook niet voor het vuur uithouden.

6261.

V. Wat verdient gij nu bij elkander?

A. Dat weten wij zelf niet, maar het is te veel om te sterven en te weinig om te leven. Als ik altijd wat af te leveren had, zou het met de verdiensten wel gaan, maar ik moet altijd een halven cent of een cent per pond meer hebben dan de leveranciers uit de Zaan, en dus gaat men bij dezen.

6262.

V. In den brief dien wij gekregen hebben van de vereeniging 'Nut en Genoegen' betreffende uwe omstandigheden, wordt gezegd, dat gij onlangs eenige hulp hebt ingeroepen en die ook gekregen hebt op een onaangename wijze. Wat wordt daarmee bedoeld?

A. Ik ben altijd in een ziekenfonds geweest, maar door de mindere verdiensten heb ik dat moeten opgeven. Nu werd mijn kind ziek en er moest dus hulp komen. Mijne vrouw ging toen naar de buurtcommissaris om daar een briefje te halen; daarmee moest zij weer naar een andere plaats om het te laten teekenen, en toen kon zij bij den dokter terecht. Nu had mijne vrouw nog een goed jak aan en fatsoenlijk een doek om, zooals wij het vroeger altijd gehad hebben, toen ik nog in de verdienste was, en nu scheen het, dat mijne vrouw er nog te goed uitzag om een briefje van de stad te halen, en daarom werd het op onaangename wijs gegeven.

6263.

V. Uwe vrouw droeg zeker nog de kleederen uit den beteren tijd, dien gij gekend hebt, zoodat hare kleeding, evenmin als de uwe op dit oogenblik, den toestand verried, waarin gij lieden verkeert?

A. Ja.

6264.

V. Hebt gij kinderen?

A. Ik heb er 6 gehad, maar slechts 1 over, dat nu 5 jaar oud is.

6265.

De heer **Kouw**: Is het u ook bekend, of de heer Schretlen, toen hij zijne fabriek overdeed, in zoodanige omstandigheden verkeerde, dat werklieden die ongelukkig bij hem geworden waren, niet helpen kon?

A. Ik geloof, dat hij wel zóó bij kas zal geweest zijn om dat te kunnen doen.

6266.

V. Doet de heer Schretlen nu geen zaken meer?

A. Dat kan ik niet zeggen.

6267.

De **Voorzitter**: Zijt gij thans niet meer in staat om te arbeiden?

A. Neen.

6268.

V. Ook niet bij daglicht?

A. Dat zou misschien eenigszins gaan.

6269.

V. Hebt gij niet getracht eenig ander werk te krijgen?

A. Ik heb getracht om door Goedeljee, voorzitter van 'Nut en Genoegen', werk overdag te krijgen; maar ik heb er verder niets van gehoord.

6270.

V. Gij zeidet, den heer Schretlen een brief geschreven en geen antwoord gekregen te hebben; maar hebt gij u nooit persoonlijk bij hem aangemeld om uwe omstandigheden uiteen te zetten?

A. Neen. Zelfs op de fabriek mocht de patroon niet aangesproken worden; ik durfde dus niet naar zijn huis te gaan.

6271.

V. Maar wanneer uwe mededeelingen juist zijn, dan verkeert gij in zeer bijzondere omstandigheden, en zou een verzoek uwerzijds om steun wellicht een gewenscht onthaal hebben gevonden.

A. Dat weet ik niet.

JAN VAN DEN BOS.

A. KERDIJK, *Voorzitter*

Kolkman

W.M. Visser

C.H. Kouw.

W.H.J. Roijaards, *Adj.-secretaris*.

Bijlage V: overzicht van artikelen in het *Sociaal Weekblad* m.b.t. de Leidse Enquête.

1. A. Kerdijk, 'Uit de enquête te Leiden [bakkersbedrijf]', 22 nov. 1890, 389-396.
2. A. Kerdijk, 'Uit de enquête te Leiden (de huisvesting der arbeiders)', 6 dec. 1890, 419-425.
3. A. Kerdijk, 'Daartoe ook beter in de gelegenheid', 6 dec. 1890, 426.
4. A. Kerdijk, 'Uit de enquête te Leiden (wat zij eten)', 13 dec. 1890, 435-438.
5. A. Kerdijk, 'Ter aanvulling en toetsing', 13 dec. 1890, 442.
6. A. Kerdijk, 'Uit de enquête te Leiden (een voorbeeld van verkorting van arbeidsduur)', 20 dec. 1890, 449-451.
7. Hif, 'De enquête-verslagen' [ingez. brief], 20 dec. 1890, 460.
8. A. Kerdijk, 'Uit de enquête te Leiden (de oude dag)', 3 jan. 1891, 1-6.
9. A. Kerdijk, 'Uit de enquête te Leiden (de fabrieks-arbeidster) I', 17 jan. 1891, 22-26.
10. A. Kerdijk, 'Uit de enquête te Leiden (de fabrieks-arbeidster) II', 24 jan. 1891, 38-43.
11. W. Drucker, 'Naar aanleiding van de Leidsche enquête' [ingez. stuk], 31 jan. 1891, 54-56.
12. A. Kerdijk, 'Uit de Leidsche Broodfabriek', 14 maart 1891, 105-107.
13. H. Mercier, 'Een totaal-indruk I', 14 maart 1891, 115-116.
14. H. Mercier, 'Een totaal-indruk II', 21 maart 1891, 130-132.
15. H. Mercier, 'Een totaal-indruk III', 28 maart 1891, 141-144.
16. J.C. Zaalberg Jzn., 'Aan mejuffrouw Hel. Mercier, Amsterdam' [ingez. brief], 4 april 1891, 151-152.
17. H. Mercier, 'Een totaal-indruk IV', 18 april 1891, 166-168.
18. H. Mercier, 'Een totaal-indruk V', 25 april 1891, 174-176.
19. H. Mercier, 'Een totaal-indruk (slot)', 25 april 1891, 182-184.

STAKINGEN IN LEIDEN EN DE DIRECTE OMGEVING IN DE PERIODE 1945-1960

Cor Smit

Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar arbeidersstrijd in Leiden, met name stakingsactiviteiten zijn onderbelicht gebleven. Slechts drie stakingen zijn wat uitgebreider beschreven: die van 1882 en van 1895 bij de Leidsche Katoenmaatschappij¹, en de staking bij de meelfabriek in 1947². In het algemeen wordt de Leidse arbeidersbevolking als vrij passief beschreven. De vraag is echter of dit oordeel niet sterk gekleurd wordt door de moeilijkheden die vooral de socialisten kenden om de Leidse arbeid(st)ers in hun verbanden te organiseren³. Wat betreft het einde van de negentiende eeuw sprak Goddijn in 1964 al van de 'hardnekkige bewering als zouden er in de laatste decennia van de vorige eeuw in Leiden geen grote werkstakingen zijn geweest', die hij met zijn artikel overigens weerlegde⁴. Sinds 1964 is er echter nauwelijks verder onderzoek verricht. Er heerst een algemeen beeld, dat bijvoorbeeld door de voormalige vakbondsactivist Dries Piket wordt verwoord: 'In Leiden is nooit veel gestaakt. En als er werd gestaakt, was het wild'⁵.

-
1. J.C. Visser, 'De strijd tussen werkgevers en arbeiders bij de firma De Heijder (katoenfabriek en -weverij) te Leiden in 18 2', *Bijdragen Geschiedenis der Nederlanden* 21; H.P.M. Goddijn, 'De weversstakingen van 1895 in de Leidse Katoenfabriek', *Leidsch Jaarboekje* 56 (1964).
 2. C.B.A. Smit, 'Aan ons geduld een einde. De wilde staking bij meelfabriek "De Sleutels", 13 mei - 5 juni 1947', *Leidsch Jaarboekje* 81 (1989).
 3. Een treffend voorbeeld hiervan is: D. Wortel en M. Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden: de geschiedenis van de Leidse Bestuurdersbond en het NVV in Leiden*, Leiden 1980.
 4. Goddijn, 'Weversstakingen', 72.
 5. Dries Piket was van 1920 tot 1950 onbezoldigd bestuurder bij de Fabrieksarbeidersbond (NVV), na zijn ontslag bezoldigd bestuurder bij dezelfde bond en haar opvolgers binnen het NVV. Uitspraak geciteerd in *Stadskrant Leiden*, 2e jaargang no. 10, 30 oktober 1980.

Enkele jaren geleden hebben leden van een werkgroep bij de toenmalige Subfaculteit Geschiedenis genaamd het Historisch Actie Komitee (HAK) geprobeerd de stakingen in Leiden tussen 1945 en 1960 te inventariseren⁶. Helaas is dit project nooit goed afgerond. Zo was het de bedoeling er ook een Oral-history-project aan te verbinden. Er werd namelijk aangenomen dat er ook nog vele kleine, zeer korte acties zijn geweest, die nooit hun weg naar de pers hebben gevonden. Diverse mensen, die werkzaam waren in de bouwnijverheid of de textielindustrie bevestigden dit. Het gaat daarbij om zeer korte, vaak spontane werkonderbrekingen. Helaas is de werkgroep er nooit toegekomen betrokkenen stelselmatig te interviewen.

Al met al leverde de inventarisatie toch nog aardig wat op. Het artikel over de staking bij de meelfabriek was een uitwerking van een van de vondsten. Ik geef hier een kort overzicht van de resultaten van de inventarisatie. Voor wat betreft het deel tot 1950, dat het best in kaart is gebracht, probeer ik vergelijkingen te maken met landelijke trends. Voor de duidelijkheid: de periode 1945-1950 is een van de meest onrustige periodes geweest in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging. De meeste acties waren echter wild, d.w.z. zij werden niet door een vakorganisatie gesteund.

De 'erkende' vakcentrales in die jaren (NVV, NKV, en CNV), gezamenlijk optrekkend onder de naam 'Uniebonden', wilden ook vrijwel geen staking ondersteunen. Maar ook de links daarvan opererende, van het geregeld overleg buitengesloten Eenheidsvakcentrale (EVC) was meestal niet of nauwelijks betrokken bij deze stakingen⁷.

Stakingen in 1945-1950

Op 23 februari 1946 brak bij Wernink Beton de eerste bekende staking in Leiden na de oorlog uit. Tot en met 1950 zouden er in Leiden nog

6. Het betrof de werkgroep Geschiedenis van de Arbeidersbeweging, waarvan deel uitmaakten: Henk Dessens, Eric Habolt, Ron Roetman, Cor Smit, Hans Speltie, Jim Steenkamp, Sjaak van der Velden en Marian Weevers.

7. Voor een korte uiteenzetting van de naoorlogse arbeidersverhoudingen, zie: C.B.M. Smit, 'Aan ons geduld een einde', 170 e.v.

dertien volgen. We bekijken ze niet een voor een, want het is interessanter hen aan de hand van een aantal aandachtspunten te beschouwen.

1. Aantallen betrokken arbeiders

In Leiden, waar toch het middelgrote en grote bedrijf dominant was, blijkt dat slechts bij vijf stakingen meer dan honderd arbeiders betrokken waren. Deze vonden plaats in twee bedrijven. Het gaat om twee stakingen in 1947 bij de meelfabriek De Sleutels, twee in datzelfde jaar bij de sigarenfabriek Wijtenburg, en een in 1949, ook bij Wijtenburg.

Bij de andere stakingen varieerde het aantal deelnemers van zeven (kantoorpersoneel bij Pel in 1946) tot vierenzestig (bij de Grofsmederij in 1946). Gezien de grote hoeveelheid textielbedrijven, is het opvallend dat slechts drie stakingen in de textielindustrie plaatsvonden en dat bovendien daarbij slechts een fractie van het personeel was betrokken.

2. Motivaties en oorzaken

De meeste van deze conflicten betroffen loongeschillen. Uitzonderingen waren de staking bij de chocoladefabriek Pel en een van de stakingen bij de Grofsmederij. De eerste was bedoeld om één der vennoten, Mr. C.G. Pel, te weren, omdat deze actief NSB-er was geweest. De staking van 25 september 1946 bij de Grofsmederij was gericht tegen de zending van troepen naar Indonesië.

Opvallend is dat twee van de drie stakingen bij de sigarenfabriek Wijtenburg blijkbaar ontstonden als gevolg van 'truuks', of zelfs oplichting door de werkgever. In beide gevallen werd succes behaald op deze kennelijk malafide ondernemer. Bij de staking bij Wijtenburg in 1949 ging het om 'een ingewikkeld technisch probleem, dat uiteindelijk een loonkwestie betrof'⁸. Bij de staking bij Wernink in 1946 was erkenning van een bedrijfscommissie, gekozen uit en door arbeiders van het bedrijf een bijkomende eis.

8. *Leidsch Dagblad*, 8 juli 1949.

3. Wilde stakingen

Alle veertien stakingen worden in de pers of door het Gewestelijk Arbeidsbureau wild genoemd⁹, hoewel de staking van 1946 bij Wernink wel gesteund werd door de EVC. De EVC ontkende dan ook het wilde karakter: zij organiseerde de staking immers. Bij een staking in 1949 bij Zaalberg werd de EVC ook betrokken, maar de verslaggeving in de pers wekt niet de indruk dat het een echte EVC-actie was. Wel werd opgemerkt dat de meeste stakers in de loop der tijd bedankt hadden als lid van een der Uniebonden.

Bij de stakingen bij Wijtenburg in 1947 suggereert het jaarverslag van het NVV dat de Uniebonden hier toch de leiding hadden. Het verslag van het Gewestelijk Arbeidsbureau maakt echter duidelijk dat dit niet het geval was. Hetzelfde gebeurt met betrekking tot de staking bij de Meelfabriek. Hoewel daar wel een NVV-kaderlid de leiding had, is hier toch zeker sprake van een wilde actie¹⁰. Opvallend is dat deze indruk later niet meer wordt gewekt door het NVV. Dat heeft alles te maken met het feit dat, terwijl voor de centrales en de bonden het 'stakingswapen' achterhaald was, lokale onbezoldigde bestuurders en vakbondleden hier anders over dachten. Men eigende zich deze acties ook wel toe om de EVC de wind uit de zeilen te nemen. Van bovenaf werd echter duidelijk gemaakt, dat de 'erkende' vakbeweging niet meer met taken geassocieerd moest worden.

4. De duur van de stakingen

Het ging hier vooral om korte stakingen. De helft duurde een dag of zelfs korter. Bij vijf stakingen was er sprake van een stakingsduur van een week. Alleen de staking bij Wernink en die bij de Meelfabriek duurden langer, respectievelijk tien of elf en twintig dagen.

9. Het GAB moest over elk conflict aan het ministerie van Sociale Zaken rapporteren. Deze verslagen zijn in het archief van het ministerie te vinden. De werkgroep trof daar echter niet van elke staking een dergelijk verslag aan.

10. Zie Smit, 'Aan ons geduld een einde'.

5. Resultaten

De resultaten van de acties zijn niet altijd even duidelijk. De stakingen bij Wijtenburg schijnen succesvol te zijn geweest, en ook bij de Meelfabriek werd enig succes geboekt. Wellicht was dat ook bij Wernink het geval, waar een landelijke regeling uiteindelijk een oplossing bracht. De stakingen na 1947 lijken geen van alle concrete resultaten te hebben opgeleverd.

6. Stakingsfrequentie

Opvallend is dat de Leidse stakingsactiviteiten een andere spreiding in de tijd lijken te hebben dan de landelijke. Waren 1946 en 1947 zowel landelijk als in Leiden 'topjaren', in 1945, toen er in Nederland veel stakingen waren, werd er in Leiden géén staking gemeld. Terwijl verder het landelijk aantal stakingen afnam, was in Leiden 1949 juist bijzonder onrustig in dit opzicht.

7. Vergelijking met het landelijke stakingsbeeld

Het Leidse stakingsbeeld in de jaren 1945-'50 wijkt in zoverre niet af van het landelijke beeld, dat het in beide gevallen vooral om wilde stakingen van korte duur gaat. In Leiden zijn echter de stakingen gemiddeld veel korter, en doen er gemiddeld ook minder arbeiders aan mee. Opgemerkt wordt nog eens dat ook de frequentie in Leiden van stakingsactiviteiten in de tijd niet geheel overeen kwam met de landelijke frequentie.

Terwijl er landelijk in de periode 1946-'50 per staking gemiddeld bijna 1560 arbeidsdagen 'verloren' gingen, waren dat er in Leiden slechts 307. Een verschil dat in de jaren '50 niet zou veranderen.

De staking bij de Meelfabriek De Sleutels steekt met kop en schouders boven de rest uit. Deze staking nam meer dan de helft van het aantal 'verloren' arbeidsdagen in deze periode voor haar rekening: ongeveer 2400 van de naar schatting 4300 in Leiden door staking verloren arbeids-

dagen. Dat kwam vooral door haar lange duur (twintig dagen). De gemiddelde staking in Nederland in deze periode duurde acht dagen.

Stakingen na 1950

Na 1950 vonden er, tot en met 1960, nog eens veertien stakingen in Leiden plaats. De stakingsfrequentie liep nu meer volgens het landelijke patroon: 1954 en 1956 waren in beide gevallen de meest onrustige jaren. Nog sterker dan daarvoor geldt dat het bij deze stakingen om loonkwesties ging. In een geval ging het om tarieflozen, in een ander geval om de basisonen of een winstuitkering. Soms vonden de stakingen plaats tijdens CAO-onderhandelingen, soms als reactie op het onderhandelingsresultaat. Eén staking, in 1951, was gericht tegen de prijsstijgingen, dus ook een 'centenkwestie', al is het dan geen loongeschil. Ook in deze jaren zijn alle stakingen wild, al raakt soms de EVC, of haar afsplitsing het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVb) erbij betrokken¹¹. In geen geval is er echter duidelijk sprake van een initiërende rol van die kant.

Opvallend is verder dat in de jaren '50 juist wel in de textielfabrieken werd gestaakt, namelijk in de helft van het totaal aantal stakingen te Leiden. Daarnaast waren vooral de bouwvakkers actief, terwijl ook bij het metaalbedrijf de HCW tweemaal werd gestaakt.

In deze jaren zijn er soms meer arbeid(st)ers betrokken bij de acties. Bij de HCW waren het er 'enige honderden' in 1956 en 350 in 1960. Ook in 1956 legden 250 bouwvakkers van verschillende bouwbedrijven in Zuidwest het werk neer, en bij Clos en Leembruggen staakten 51 mannen en 65 vrouwen. Meestal ging het echter slechts om enkele tientallen stakers.

Ook nu waren het meest korte acties: van een kwartier (Van Wijk in 1954) tot hoogstens negen dagen (Leidse Wolspinnerij in 1955). De reacties van de werkgevers waren in deze jaren veel harder dan daarvoor.

11. In 1948 verzette een grote groep binnen de EVC zich tegen de leiding, waarbinnen de CPN steeds meer ging domineren, en die koste wat kost een fusie met het NVV wilde doordrijven. Uiteindelijk splitste een deel zich af, en vormde de OVb. Deze ontwikkelde zich steeds meer tot een syndicalistische vakorganisatie.

Zij kregen daarbij ook de steun van de Uniebonden. Minstens tweemaal werden de stakende mannen en vrouwen ontslagen. Slechts in een enkel geval bracht de actie succes, hoewel dat voor de zeer korte acties niet echt vast te stellen is.

Interessant is dat verschillende keren het initiatief duidelijk door vrouwen werd genomen. Met name bij de staking die op 31 mei 1956 bij Clos en Leembruggen uitbrak is hun radicale houding duidelijk. Deze staking kreeg in de pers veel aandacht, niet in het minst omdat de stakende mannen en vrouwen langs andere fabrieken trokken om daar de arbeid(st)ers mee te krijgen. Toen de EVC, die er door de arbeid(st)ers bij was gehaald, adviseerde maar weer aan de slag te gaan, gingen de vrouwen evenwel door met staken. Door het gebrek aan solidariteit van hun mannelijke collega's waren zij echter wel gedwongen uiteindelijk het werk weer te hervatten.

Besluit

Al met al is het duidelijk dat er in Leiden zeker het een en ander gebeurde op het terrein van stakingen. Weliswaar is de schaal waarop men in actie kwam niet indrukwekkend, en gebeurde er op het eerste gezicht ook minder dan in andere delen van het land, toch waren de arbeid(st)ers 'lastiger' dan men doorgaans denkt. Nader onderzoek is zeker op zijn plaats. Dat geldt zowel voor een verdere inventarisatie van conflicten (vooral voor de periode na 1950), als voor het zoeken naar een verklaring voor verschillende verschijnselen. Ik noem hier het verschil in frequentie direct na de oorlog, en de in eerste instantie lagere stakingsbereidheid in de textielindustrie. Wellicht nuanceert een vergelijking tussen Leiden en andere middelgrote steden ook het beeld van achtergebleven stakingsbereidheid. Per slot van rekening worden de landelijke cijfers ook sterk gekleurd door het grote aandeel daarin van Amsterdam en Rotterdam. De Leidse arbeiders en arbeidsters verdienen in ieder geval meer aandacht voor hun activiteiten dan zij tot dusver hebben gekregen.

Bijlage: inventarisatie van stakingen in Leiden 1945-1960¹².

1. Van 23 februari tot 7 maart 1946 staakten 42 betonvlechters bij Wernink Beton. Het ging om een loonconflict. De EVC werd erbij betrokken. De staking werd opgeheven door een landelijke regeling CRb. Bronnen: Leidsch Dagblad (LD), verslag Gewestelijk Arbeidsburo (GAB).
2. Van 19 juni tot een onbekende datum 1946, staakten twintig arbeiders van de Grofsmederij om een loonsverhoging in verband met slijtage van de kleding etc. Het was een wilde staking (Bron: GAB).
3. Op 13 augustus 1946 staakten 7 leden van het kantoorpersoneel van Pel tegen Mr. C.G. Pel wegens diens NSB-verleden. De afloop van de actie is vooralsnog onbekend en er was geen organisatie bij betrokken (Bron: LD).
4. Op 25 september 1946 vond een wilde staking bij de Grofsmederij plaats, waaraan 64 arbeiders deelnamen. Het ging om een verzet tegen troepenstaking naar Indonesië (Bron: GAB).
5. In 1947 staakten 100 tot 120 sigarenmakers bij Wijtenburg in verband met het 'uitvriezen': de eis was doorbetaling. De actie was succesvol, maar het is vooralsnog onduidelijk in hoeverre de Uniebonden erbij waren betrokken. (Bron: Leidse Bestuurders Bond (LBB)).
6. Verder staakten van 18 of 20 tot 23 oktober 1947 100 tot 130 sigarenmakers bij Wijtenburg. Het ging hier om een loonconflict, dat een wild karakter had. Er werd bemiddeld door de Uniebonden en er werd een overeenkomst bereikt (Bron: LD, LBB, GAB).
7. Op 8 april 1947 vond een korte staking plaats bij meelfabriek De Sleutels. Het ging om een loonconflict. Na bemiddeling van de Uniebonden eindigde de staking met een ultimatum aan de directie (Bron: LD, LBB, GAL).
8. Van 13 mei tot 5 juni 1947 vond er bij De Sleutels een langdurige wilde staking plaats.

12. Geraadpleegd werden: Verslagen GAB in het historisch archief, ministerie van Sociale Zaken; Jaarverslagen LBB/NVV (Gemeentearchief Leiden); *Leidsch Dagblad* 1945-1952, 1956, 1959 (GAL); *Leidsche Courant* 1945-1948, 1956, 1956 (GAL).

9. In 1948 werd bij Zaalberg een halve dag gestaakt door de dekenwerkers in verband met het loonstelsel (Bron: LD bij staking in 1949).
10. Op 3 mei 1949 staakten 45 bouwvakkers van de Firma Van Buuren op een bouwplaats te Sassenheim. De actie had een wild karakter en anderen hielden in de buurt een sympathiestaking (Bron: GAB).
11. Van 6 tot 7 juli 1949 staakten 125 sigarenmakers bij Wijtenburg. Het ging om een loonconflict dat een wild karakter droeg (Bron: LD).
12. Van 14 tot 19 september 1949 vond een wilde staking bij Zaalberg plaats tegen het loonstelsel, waaraan 46 dekenwerkers deelnamen (Bron: LD).
13. Op 28 september 1949 staakten 18 handmachinebreisters bij Van Wijk. Het ging om een loonkwestie en het karakter was wild. De staking werd door de arbeidsters verloren (Bron: LD).
14. Op 8 maart 1950 ontstond bij de aannemer Firma V.D. Bent een wilde staking, waarbij 50 mannen looneisen stelden (Bron: GAB).
15. Op 20 maart 1951 staakten 75 arbeiders van bouwonderneming KRABO één uur tegen prijsstijgingen.
16. Op 23 februari 1953 staakten 11 sjouwlieden van Ing. Bureau voor Bouwnijverheid te Oegstgeest op een object in Amsterdam. Het ging om een looneis en de actie had een wild karakter (Bron: GAB).
17. Op 27 mei 1953 ontstond een wilde staking bij Van Wijk tegen de invoering van nieuwe tarieven, waaraan 45 mannen deelnamen (Bron: Nieuwe Haagsche Courant, Volkskrant, Algemeen Dagblad en GAB).
18. Op 17 en 18 februari 1954 werd er gestaakt bij de Leidse Wolspinnerij. Op 17 februari betrof het een wilde staking waarbij 11 arbeiders zich enkele uren verzetten tegen het tariefstelsel. Op 18 februari staakte men opnieuw, omdat een arbeider werd ontslagen en men niet tevreden was over het tariefstelsel (Bron: GAB).
19. Op 3 september 1954 werd door spinners bij Van Wijk een kwartier gestaakt om een verhoging van tarieven te verkrijgen.
20. Van 5 tot 14 april vond bij de Leidse Wolspinnerij een wilde staking plaats. Eerst staakten 21 arbeidsters, die later werden bijgestaan door 16 mannelijke collega's. Op twee na werden alle stakers en staaksters ontslagen (Bron: GAB).

21. Op 13 januari 1956 vond wegens het uitblijven van een tariefverhoging een wilde staking van twee uren plaats bij HCW, waaraan 'enige honderden' deelnamen. De actie was succesvol.
22. Op 31 mei 1956 staakten 250 bouwvakkers van de Firma Kuil & Sietse, Breur en Panagro op diverse objecten in Leiden Zuidwest. Het ging om looneisen en het karakter van de actie was wild. Op 1 juni werd de actie onder protest opgeheven (Bron: Volkskrant, LD, Nieuwe Leidsche Courant (NLC), Leidsche Courant (LC), GAB en ooggetuigeverslag bij Cajo Brendel).
23. Van 31 mei tot 2 of 4 juni 1956 staakten 51 mannen en 65 vrouwen bij Clos & Leembruggen voor een loonsverhoging. Het was een wilde staking waar EVC bij betrokken werd (Bron: landelijke pers, LD, NLC, LC, diverse landelijke kranten, GAB).
24. Op 12 juni 1956 vond een wilde staking plaats op verschillende bouwobjecten te Voorschoten van de Firma's Brands, Visser & Kuiten en Lobel. Het was een wilde staking, die 6 tot 8 uren duurde, en waaraan 30 arbeiders deelnamen. De inzet was een loonsverhoging (Bron: GAB).
25. Op 13 december 1956 namen 22 vrouwen en 10 mannen deel aan een wilde staking bij de Firma Joh. Parmentier. Men eiste een verhoging van het winstaandeel, maar verloor de actie (Bron: GAB).
26. In juni/juli 1958 voerden de stukadoors 'langzaamaan-acties' (Bron: GAB).
27. Op 17 en 18 november 1959 was bij de Firma Joh. Parmentier sprake van een wilde staking, waaraan 20 mannen en 50 vrouwen deelnamen voor hun winstuitkering. Zij verloren de actie (Bron: GAB).
28. Op 7 december 1960 staakten 350 arbeiders bij HCW om een loonsverhoging (Bron: landelijke pers).

TWEE OPZIENBARENDE VONDSTEN

Jaak Slangen

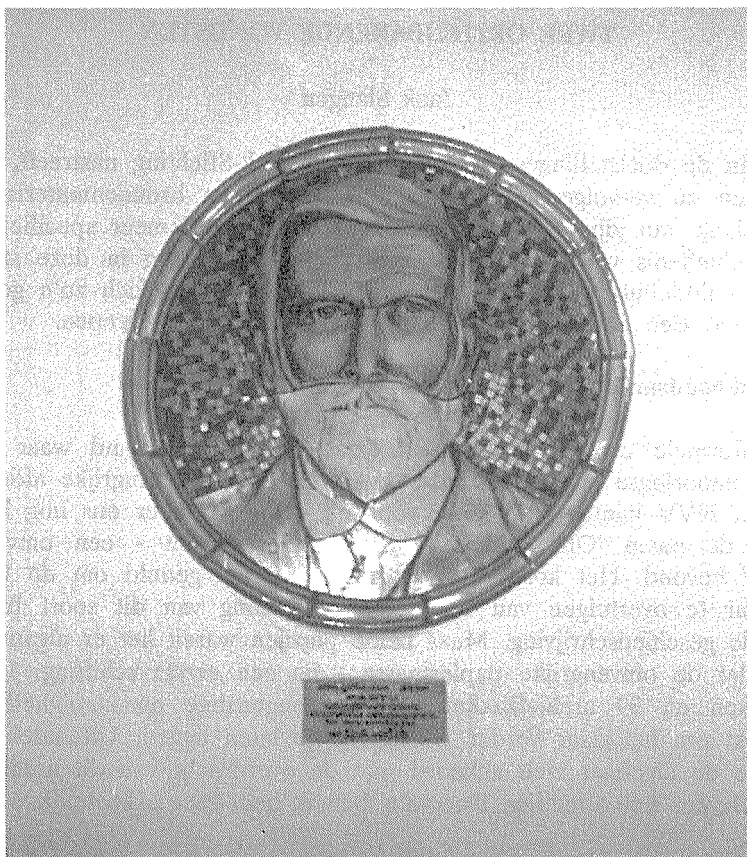
Eén van de doelstellingen die de Dirk van Eck-Stichting nastreeft, is het opsporen en vervolgens in veiligheid brengen van bronnenmateriaal dat van belang kan zijn voor de Leidse geschiedenis, of meer specifiek voor de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in deze stad en haar onmiddellijke omgeving. Afgelopen voorjaar deed zich zo'n gelegenheid voor. Een kans die ik met beide handen heb aangegrepen.

Een vakbondsarchief

Via informele contacten vernam ik dat ~~z~~ich in het pand waar in de eerste naoorlogse jaren de Leidse PvdA en enkele belangrijke afdelingen van het NVV kantoor hielden - voor de ouderen onder ons nog bekend onder de naam 'Ons Centrum' aan de Hooigracht - een omvangrijk archief bevond. Het kostte de nodige moeite en geduld om de huidige eigenaar te overtuigen van het mogelijke belang van dit soort bronnen voor de geschiedschrijving. Maar beide partijen waren het er al gauw over eens dat de omvangrijke papiermassa - na een eerste schifting: 13 vuilniszakken en 39 archiefzakken - in te ongunstige omstandigheden lag opgetast om het daar verder onbeheerd te laten liggen. Uiteindelijk verklaarde de eigenaar ~~z~~ich akkoord met de overdracht van dit archief aan de Dirk van Eck-Stichting. Daarvoor ben ik hem zeer erkentelijk.

De plaquette van Dirk van Eck

Bij ons gezamenlijk bezoek aan het pand aan de Hooigracht trof ik in de voorhal van het bewuste pand tot mijn verbazing ook nog de plaquette aan van Dirk van Eck, hem postuum aangeboden door 'Partij, Vakbeweging en Culturele organisaties', kortom door de Leidse 'Rode Familie'.

Plaquette Dirk van Eck

Toen ik enkele jaren geleden op zoek was naar deze plaquette - het vignet van onze stichting - was ik door oudere partijgenoten van de PvdA op een doodlopend spoor gezet. Maar wat lag er, achteraf gezien, meer voor de hand dan dat het geglazuurde portret van Dirk van Eck zich gewoon bevond op de plaats waar het indertijd was aangebracht? De huidige eigenaar heeft mij beloofd dat bij eventuele verkoop van het pand deze plaquette aan onze stichting wordt overgedragen om er een andere, geschikte bestemming voor te vinden. Ook daarvoor ben ik hem zeer dankbaar.

'Ons Centrum'

Vanaf 1919 kende Leiden een eigen 'rode burcht': het Volksgebouw aan de Herengracht, nadat eerder van de aankoop van een gebouw aan de Breestraat (de huidige bioscoop 'Trianon') was afgezien. Het statige Volksgebouw (deze naamgeving wekte indertijd de nodige wrevel bij het bestuur van het Leidse Volkshuis) floreerde in de periode tussen de twee wereldoorlogen. Onder de Duitse bezetting raakten de socialistische huren onderdak kwijt. Waarom de sociaal-democraten en het NVV na de bevrijding niet terug konden komen in hun oude vertrouwde omgeving, is mij vooralsnog een raadsel. Uit het Jaarverslag van de LBB (Leidse Bestuurdersbond) over 1946 blijkt:

dat de schuldenlast zo groot was geworden dat dit op zichzelf al tot grote moeilijkheden aanleiding gaf maar bovendien, dat de offers, die van de L.B.B. gevraagd werden zo groot waren, dat wij, die toen nog niet wisten hoe de financiële verhoudingen er uit zouden zien, moesten besluiten voorlopig van medewerking onzerzijds af te zien [pag.1].

Daarna werd het Volksgebouw door de Rijksoverheid opgeëist. Al die tijd lukte het de LBB (en de bij hem aangesloten bonden) niet om een eigen huis te vinden. In 1948 werd een commissie in het leven geroepen waarin zowel de PvdA als de Leidse afdeling van het NVV waren vertegenwoordigd, 'om te komen tot de oprichting van een gebouw ten dienste van de Leidse Socialistische- en arbeidersbeweging'. Haar rapport blijft mistig over de context waarin zij heeft geopereerd, maar is daarentegen

duidelijk in haar conclusie. Allereerst probeert de commissie de nog levende geruchten rondom het vroegere Volksgebouw te ontzenuwen. Wat blijkt? Eventuele aankoop van het perceel, inclusief verbouwing en overname van de inventaris voor een totaalbedrag van f 70.000 gingen de Leidse socialistische arbeidersbeweging ver uit boven haar financiële mogelijkheden. Evenmin zag zij voldoende basis het oude, vertrouwde gebouw te exploiteren middels een huurovereenkomst. Haar door de feiten achterhaalde advies (het vroegere Volksgebouw werd nog tijdens de rapportage verkocht) luidde dan ook: uitzien naar een ander pand. Ten lange leste vond men eind 1948 een onderkomen in een kleiner gebouw aan de Hooigracht: 'Ons Centrum'. Hoe het ook zij, voor mij blijft het voorlopig een onopgeloste zaak, waarom de sociaal-democratische beweging het Volksgebouw heeft moeten prijsgeven¹.

De Algemene Nederlandse Metaalwerkers Bond, afd. Leiden

De Leidse metaalbewerders kenden van oudsher een strijdbare traditie. In de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen het merendeel van de Leidse arbeiders niet durfde op te komen voor een hoger loon, voor een betere rechtspositie en voor betere arbeidsomstandigheden en zijn spaarzame vrije tijd ledig hield met gezellig keuvelen in onschuldige 'verenigingen', kende deze stad al een vakbond van 'IJzer- en Metaalbewerders'. Niet zomaar een vakbond, maar bovendien eentje van socialistische signatuur.

Toen een parlementaire enquête-commissie in 1886 Leidse arbeidersorganisaties aanschreef om haar informatie te verstrekken over de naleving van de wet op de kinderarbeid, reageerden tal van liberale verenigingen zeer terughoudend. De Leidse IJzer- en Metaalbewerdersbond stuurde evenwel een heel zakelijk gehouden, maar concreet commentaar in, waar deze commissie om had gevraagd. Maar anders dan de meeste reacties die onder auspiciën van de Bestuurderbond van het liberale

1 Voorzover mij bekend was het Volksgebouw al die tijd eigendom van de partij en de vakbeweging, of van aan de socialistische beweging nauw gelieerde personen. Het is daarom onduidelijk waarom er sprake moest zijn van aankoop, zoals hierboven wordt gesteld. Of ging het hier soms om een onderlinge verkoop? Voor nieuwe informatie over de precieze toedracht houd ik mij aanbevolen.

Leidse ANWV (Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond) werden geredigeerd, werd deze brief opgenomen in een bundel van de Haagse afdeling van de SDB (Sociaal Democratische Bond) van F. Domela Nieuwenhuis.

In september 1910 legden ruim 90 kettingsmeden op de Grofsmederij hun hamer neer uit protest tegen een loonsverlaging van 15 % terwijl tegelijkertijd hun werkweek van 45 tot 60 uur zou worden verlengd. De stakers werden evenwel de speelbal van politieke partijen en slachtoffer van een strijd tussen de plaatselijke Bestuurdersbond en het steeds centralistischer denkend hoofdbestuur van het NVV. Desondanks waren communisten, onder wie J.A.N. Knuttel zeer te spreken over deze Leidse metaalbewerkers.

Illustreerend deze twee voorbeelden de belangrijke rol die de Metaalbewerkersbond in de Leidse arbeidersgeschiedenis heeft gespeeld, ook in kwantitatief opzicht is hij een factor van gewicht gebleven. Kort na de tweede wereldoorlog vormde de ANMB verreweg de grootste bond. Eind 1946 waren 908 metaalbewerkers lid van de LBB, de bouwvakarbeiders volgden op een tweede plaats met 734 leden, de grafici namen de derde plaats in met 494 leden, terwijl de textielarbeiders 436 mensen inbrachten, op de voet gevolgd door de fabrieksarbeiders met 407 leden [Jaarverslag van de LBB over 1946, pag.3].

Met de vondst van het archief van de Leidse afdeling van het ANMB is een belangrijke bron voor de naoorlogse sociaal-economische geschiedschrijving van Leiden en omgeving aan de vergetelheid onttrokken. De stukken zijn inmiddels gedeponneerd in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), louter en alleen vanwege de daar reeds aanwezige collecties die betrekking hebben op de socialistische arbeidersbeweging van Leiden. Een voorlopige inventaris van deze bronnen kan men evenwel ook raadplegen op het gemeentearchief Leiden.

Rest mij nog om alle betrokkenen bij dit gelegenheidsproject te bedanken voor hun medewerking, alsmede de firma Mercedes Benz voor haar materiële bijdrage.

HET ARCHIEF VAN DE JONGERENBEWEGING VERBONDEN MET DE FNV

IJme Woensdregt

Sinds kort bevindt zich dankzij onder meer de inspanningen van de Dirk van Eck-Stichting in het Leids gemeentearchief de schriftelijke nalatenschap van de Jongerenbeweging te Leiden. In dit korte artikel wordt aandacht gevraagd voor dit interessante archief. Ter oriëntatie op het eventueel gebruik ervan, wordt eerst de achtergrond van de Jongerenbeweging kort geschetst.

De Jongerenbeweging

'Vorming en scholing in en door actie van en voor jongeren' is altijd de lijfspreuk geweest van de Jongerenbeweging. Helaas is de Jongerenbeweging ten onder gegaan aan interne meningsverschillen op landelijk nivo, waardoor het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur de subsidiekraan dichtdraaide. Aan die interne meningsverschillen zal ik hier verder geen aandacht schenken. Wel zal ik een beeld geven van het Leidse district van de Jongerenbeweging en hoe zij heeft geprobeerd om bovenstaande lijfspreuk gehalte te geven.

Een korte geschiedenis

De Jongerenbeweging is in 1982 ontstaan uit een fusie van de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ) en het NVV-Jongeren Contact. Dit geschiedde naar aanleiding van de fusie tussen het NKV en het NVV, waaraan beide groeperingen gelieerd waren. Voor de KWJ en de Jongerenbeweging gold dat zij onafhankelijk waren van de vakbond. Wel kenden beide bewegingen samenwerkingsafspraken met respectievelijk het NKV en de FNV. In Leiden is de KWJ halverwege de jaren zeventig ontstaan en in

1982 ging zij over in de Jongerenbeweging, tot in 1989 het doek definitief viel. Het archief dat de Jongerenbeweging heeft nagelaten, is dan ook te verdelen in twee periodes. De KWJ-periode, waarvan relatief weinig stukken zijn overgebleven, en de periode van de Jongerenbeweging, waarvan het archief vrijwel compleet is.

De structuur van het Leidse district

Het district bestond uit een kadergroep en een aantal basisgroepen. De kadergroep vormde het bestuur van het district. In deze kadergroep zaten vertegenwoordigers van de basisgroepen en de zogenaamde 'vrijgestelden', betaalde medewerkers. De kadergroep beoordeelde of de activiteiten van de basisgroepen binnen de doelstellingen van de Jongerenbeweging vielen, was verantwoordelijk voor de financiën, organiseerde overkoepelende activiteiten en zorgde voor afvaardigingen naar verschillende vormen van provinciaal en landelijk overleg.

De basisgroepen: acties en activiteiten

De ruggespraak van de beweging werd gevormd door de basisgroepen. Zij bestonden uit vrijwilligers, die vanuit onvrede met hun eigen maatschappelijk situatie probeerden om daarin verandering te brengen.

Een basisgroep ontstond doorgaans wanneer er op de Jongerenbeweging een jongere langskwam met een bepaalde klacht of een vraag. Dat kon bijvoorbeeld een klacht zijn over onderbetaling of een vraag over de hoogte van een uitkering of het recht op huisvesting. De Jongerenbeweging probeerde afhankelijk van de reikwijdte van zo'n vraag een groep samen te stellen, bestaande uit jongeren die met dezelfde problematiek kampten. Dit gebeurde door middel van het mobiliseren van collega's of bijvoorbeeld het posten op zondagavond bij de Sociale Dienst om daar jongeren aan te spreken over bijvoorbeeld het recht op woonkostentoeslag. Wanneer bleek dat er meerdere jongeren waren die belangstelling hadden en bovendien bereid waren actief deel te nemen aan een actiegroep, werd deze vervolgens geformeerd.

De basisgroep analyseerde allereerst de eigen situatie en de betreffende vraag of klacht. Hierna werden er verschillende ideeën geopperd om de situatie te verbeteren om ten slotte tot een actieplan te komen. Dit alles gebeurde met ondersteuning van een vrijgestelde. Wanneer het daadwerkelijk op actie aankwam, werd een beroep gedaan op de solidariteit van de andere basisgroepen.

Het zal duidelijk zijn, dat solidariteit van fundamenteel belang was voor de Jongerenbeweging. Vaak hadden jongeren het gevoel dat zij met de rug tegen de muur stonden en dat er niet naar hen werd geluisterd. Door de gezamenlijke solidariteit ontstond gewoonlijk een sfeer van 'samen sta je sterk!' Dit gaf hen kracht om voor zichzelf op te komen en tegen maatschappelijk onrecht in het verweer te treden.

Door deze solidariteit kende in het district vrijwel iedereen elkaar, hetgeen weer zorgde voor basisgroepen met een breder karakter. Basisgroepen die zich bezig hielden met veranderingen in het sociaal-zekerheidsstelsel, met acties tegen het racisme en de Centruumpartij, met de positie van meiden op de arbeidsmarkt, met de strijd tegen apartheid etc. Verder organiseerden de basisgroepen voorlichtingsavonden, scholingen en natuurlijk ook acties tegen bijvoorbeeld een korting op de uitkeringen voor jongeren. Het hoogtepunt was wellicht de demonstratie/manifestatie 'Pas op: zakkenrollers' op 28 april 1988 waarbij zo'n 1.500 Leidse jongeren de straat opgingen om te ageren tegen de plannen van het kabinet Lubbers II. Deze plannen behelsden vele bezuinigingen die jongeren in hun portemonnee zouden voelen.

Al met al bestond de Jongerenbeweging uit een groep jonge mensen, die samen actief strijd voerden tegen maatschappelijk onrecht op een breed terrein. Er heerste vaak een sfeer van lotsverbondenheid, die altijd weer werd omgezet in een strijdbaar solidariteitsgevoel. De Jongerenbeweging en ook de KWJ zijn van groot belang geweest voor vele Leidse jongeren. Zij hebben veel bijgedragen aan hun vorming, hetgeen ongetwijfeld van invloed is geweest op de Leidse samenleving.

Het archief

Het archief dat de beweging heeft nagelaten bestaat voor het grootste gedeelte uit verslagen van vergaderingen en voorbereidingen van acties. Deze verslagen geven een beeld van wat er zich allemaal op de KWJ en de Jongerenbeweging heeft afgespeeld. Daarnaast zijn er ook persoonlijke notities van vrijwilligers en vrijgestelden in opgenomen, en foto's en affiches van activiteiten en acties.

Zoals reeds werd aangegeven, bevindt het archief zich nu in het Leids gemeentearchief en is daarmee in principe voor onderzoek beschikbaar. Wel moet nog worden opgemerkt, dat slechts een globale ordening is aangebracht, waardoor de toegankelijkheid van het archief nog niet optimaal is. Misschien dat daar in de nabije toekomst verandering in kan worden gebracht.

OVERZICHT VAN IN DE JAARBOEKEN OPGENOMEN ARTIKELEN

- Vlist, Ed van der, "In goeder vreden ende borgerlijke eenicheyt". Leidse buurten in de zestiende eeuw' 1989, 38-60.
- Wortel, Dick, 'Woelige tijden in Leiden' 1989, 61-80.

WAAROM DE DIRK VAN ECK-STICHTING?

Leiden is niet alleen een stad van haring en wittebrood. Natuurlijk denkt men, wanneer men hoort spreken over Leiden allereerst aan de Drie-oktoberviering.

Maar hoeveel weten Leidenaren eigenlijk van hun eigen geschiedenis? De geschiedenis van de arbeiders in de talrijke fabrieken en werkplaatsen en hun woon-, werk- en leefomstandigheden? Van de langdurige en verbeterde strijd, die zij moesten voeren ter verbetering van hun arbeidsvoorwaarden? Hoe moeizaam elementaire rechten werden verkregen?

Juist in deze tijd, waarin al deze door strijd verkregen rechten weer onder druk staan, is het belangrijk dat de mensen van nu daar bij stilstaan. Kennis van de geschiedenis is dan onontbeerlijk.

WAT IS DE DIRK VAN ECK-STICHTING?

Dirk Antonie van Eck.

Dirk Antonie van Eck werd op 18 april 1867 geboren te Axel als oudste zoon van de burgemeester. Op 30 juni 1899 huwde hij met Guliana Cornelia Koch.

In 1890 promoveerde hij in Leiden. In 1904 werd hij lid van de Leidse afdeling van de S.D.A.P. Twee jaar later volgde hij Anton Pannekoek op als voorzitter. Bijna 30 jaar bekleedde hij die functie; in 1935 legde hij deze taak neer. Van 1920 tot 1935 was hij tevens voorzitter van de sociaal-democratische raadsfractie, al bleef hij in de jaren daarna nog als raadslid actief.

Op 18 mei 1948 overleed de peetvader van de Leidse sociaal-democratie.

Doelstelling en activiteiten.

De Stichting Dirk van Eck stelt zich o.m. ten doel het stimuleren van onderzoek, zowel door wetenschappers als door amateurs, op het gebied van sociale en economische geschiedenis, arbeidersleven, (socialistische) arbeidersbeweging en andere emancipatiebewegingen in Leiden en omstreken.

De Stichting wil die kennis verbreiden door middel van lezingen, onderwijspakketten, tentoonstellingen e.d. Zij wil dit doel bereiken door het stimuleren van publicaties, bestemd voor een brede laag onder de bevolking.

Voorts wil de Stichting de aanleg bevorderen van een archief, waarin materiaal uit heden en verleden een plaats krijgt. Ook het uitbrengen van een regelmatig verschijnend bijgewerkt overzicht van verworven materiaal, zoals studies en artikelen e.d. behoort tot haar taakstelling.